

Др Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

историичар, виши кустос
Народни музеј Чачак

УДК: 94:341.485(=411.16)(497.11)"1941/1944"(093.2)

СТРАДАЊЕ И СПАСАВАЊЕ ЈЕВРЕЈА У ЧАЧКУ И ОКОЛИНИ 1941-1944. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: *Холокауст представља јединствен догађај у модерној историји. Нацистички план истребљења Јевреја имао је глобалне размере, обухватајући 1941. и простор окупиране и распарчане Југославије, самим тим и Србије, Чачка и његове шире околине. Рај говори о проблему страдања Јевреја, доминантној улози Немаца у њиховој ликвидацији, али и учешћу колабораната у том процесу, затим о активном антифашистичком отпору нацистима и партизанској и ројалистичкој равнојорској покрећу и учешћу домаће српској сјановништва у спасавању Јевреја.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Јевреји, Холокауст, нацисти, антифашизам, равнојорци, партизани, Југославија, Србија, Чачак, чачански крај*

Југословенска историографија деценијама није обраћала превише пажњу на проблем Холокауста, тако да простор Србије, као и цео Балкан, нису добили место које заслужују у општим знањима о страдању европских Јевреја. Не само да није било довољно појединачних истраживања, већ није уочена ни нацистичка пракса уништавања Јевреја у оквиру осталих злочиначких подухвата. Холокауст на просторима окупиране и распарчане Југославије, нарочито Србије, био је посебан и јединствен, јер су су нацисти веома рано почели да убијају Јевреје као део казних мера гушења устанка у коме су Срби имали доминантну улогу, што све до недавно није било довољно истакнуто у историографским радовима и уклопљено у општи контекст ратних дешавања. После распада земље (1991) поједини политичари идеализовали су српско-јев-

рејске односе, а на другој страни конструисане су много снажније и дуготрајније идеолошко-политичке пропагандне поруке о антисемитском карактеру Србије, па и скоро целокупног српског народа током Другог светског рата. Овако опречни ставови често доводе до поларизованих и ненаучних полемика оптерећених дневнополитичким и идеолошким интересима.¹ Ни у такозваној „јавној историји“ која обухвата све облике организованог сећања, од уметничких изражајних форми до обичне публицистике, није било превише осврта на Јевреје и њихову судбину током Другог светског рата. Тако, на пример, сећање на Холокауст није превише истицано ни у уметничкој

¹ Јован Ђулибрк, Историографија Холокауста у Југославији (Београд : Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања : Факултет безбедности Универзитета, 2011), 9-32, 106, 178.

књижевности и углавном је било везано за ствараоце Јевреје.²

Истраживање страдања и спасавања Јевреја на подручју Чачка и шире околине током Другог светског рата има за циљ приказ, проверу и анализу досадашњих знања о доминацији Немаца у њиховом уништавању, али и разјашњење учешћа домаћих колабораната у Холокаусту. Истовремено се приказује и отпор таквој пракси, као и многи примери спасавања Јевреја у коме је домаће српско становништво спонтано учествовало.

Страдање Јевреја у Југославији и Србији током Другог светског рата

Холокауст или Шоа представља догађај без преседана у модерној историји и директна је последица расистичке нацистичке идеологије која је довела до праксе истребљења Јевреја током Другог светског рата. Ма колико Холокауст био упоредив с појмом геноцид и многобројним масакрима различитих етничких заједница, постоји неколико особености који га издавају као посебан злочиначки подухват: 1) доминација апстрактне идеолошке мотивације за убиство целе јеврејске заједнице која надилази прагматичне разлоге таквог чина; 2) планирана је и успостављена глобална раширеност, у географском смислу, овог опсесивног злочиначког подухвата, јер су нацисти своју идеологију уништења Јевреја намеравали да спроведу у дело на целој земаљској кули; 3) подухват је био тоталан, јер не само да је требало уништити сваку људску јединку означену као „Јеврејин”, већ је требало и затрти све трагове постојања

„јеврејске расе”. Псеудорелигиозна мотивација нациста у циљу уништења целе јеврејске популације оптужене за „заверу против човечанства”, тоталитет идеологије и њено претварање од апстрактног мишљења у планирано масовно убиство, уз истовремено оправдање за започињање рата основне су карактеристике јединствености Холокауста.³

Нацистичка борба против Јевреја имала је елементе псеудорелигиозног заноса, апокалиптичне визије уништавања „зла” и отклањања „претње” опстанку човечанства. „Јеврејска опасност” је по виђењу нациста била универзална, делујући помоћу две главне полуге: плутократије оличене у западноевропским демократијама и много „опаснијег” болшевизма из Совјетске Русије. Сваки Јеврејин представљао је „смртну опасност” која је вребала од малог детета до изнемоглог старца. Зато је будућност човечанства „зависила” од истребљења целе популације Јевреја као расе.⁴

Смрт милиона цивила у Европи директна је последица расистичке политике нациста и њиховог плана да поред Јевреја униште или преселе и друге ниже расе, пре свих Роме и Словене. Према броју убијених, злостављаних и насилно пресељених ови догађаји су упоредиви с Холокаустом, али су ипак различити по мотивима и размерама, јер Роме и Словене нацисти нису доживљавали као тоталне

³ Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust* (New Haven-London : Yale University Press, 2001), 47-50.

⁴ Норман Кон, *Позив на геноцид. Миш о светској завери Јевреја и „Пройоколи сионских мудраца”* (Нови Сад : Матица српска, 1996), 174-222; Robert S. Vistrič, *Hitler i holokaust* (Beograd: Alexandria Press, Beograd, 2004), 41, 116, 224-225; Јехуда Бауер, „Да ли је холокауст објашњив?”, у: *Израелско-српска научна размена у ироучавању холокауста*, ур. Јован Мирковић (Београд : Музеј жртва геноцида, 2008), 125-167; Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941* (Београд : Институт за савремену историју, 2008), 34-36.

² Гордана М. Тодорић, „Представљање Холокауста у српској књижевности”, *Књижевности и језик* 1-2 (Београд, 2012), 43-52.

непријатеље у планетарној завери против „аријеваца”. У темељу нацистичке идеологије налазио се расизам и схватање о „надмоћи” „више расе”, аријеваца, заправо Немаца. У таквој хијерархији народа при самом дну налазили су се и поједини словенски народи (Руси, Пољаци, Срби) којима је требало уништити државност, погубити интелигенцију, протерати са подручја Источне Европе и претворити у робовску радну снагу. Потпуна ликвидација Јевреја и поробљавање већине Словена били су део јединственог подухвата „етничке реорганизације” европског простора и представљају континуитет пангерманске политике антиславизма (раширеног како на десници тако и на левици) и освајања Истока који је за нацисте постао „животни простор”.⁵

План за уништење Јевреја представљао је константу у нацистичкој расистичкој идеологији, имао је успоне и падове, а када су се стекли повољни услови са дискриминације и протеривања прешло се на отворене масакре, и одмах затим на потпуно истребљење, односно „коначно решење јеврејског питања”, појам који је почео да се користи у званичној комуникацији нацистичке Немачке најкасније у лето 1941. године. Трагедија масовног убијања Јевреја започела је већ нападом на Пољску (1939) и дуго је била ужасна стварност пре званичне одлуке о „коначном решењу”, јер су

нацисти до јесени 1941. на најбруталнији начин усмртили око пола милиона људи.⁶

Све до лета 1941. постојала су три „начина за решење јеврејског питања”: насилно исељавање из Немачке у друге земље, систематско исељавање у неку колонијалну област у Азији и Африци (најчешће се помињало острво Мадагаскар) где би живели под контролом и систематско биолошко уништавање и насилно пресељење негде на Исток после пораза Совјетског Савеза. Усмрћивање читаве јеврејске популације требало је да се спроведе кад настану погодни међународни услови за такав подухват, али и околности неопходне за идеолошку радикализацију у самој Немачкој, односно стварање колективно-психолошких предуслова за убијање милиона људи. Тек почетком рата (1939) такве околности постепено су почеле да се обликују, а посебно после напада на Совјетски Савез (22. јун 1941). Овај поход је већ на нивоу стратешког планирања замишљен као најбезобзирнији у сваком погледу, као „крсташки” поход против Словена и комунизма под вођством Јевреја. Све је то омогућило нацистима да у јесен 1941. закључе како су створени услови за „коначно решење јеврејског питања”.⁷

Овај велики злочиначки подухват најављен је у самој Немачкој праксом насилног стерилисања ментално болесних, криминалаца, Рома и других „асоцијалних” људи, укупно преко 200.000 „третираних” особа до 1937. године. Организовано убијање душевно болесних Немаца почело је 1940. и 1941. године,

⁵ Fric Fišer, *Savez elita : o kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj : 1871-1945. godine* (Beograd : Nolit, 1985) 86, 97, 161-163; Milan D. Ristović, *Nemački „novi poredak” i jugoistočna Evropa : 1940/41 - 1944/45 : planovi o budućnosti i praksa* (Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar, 1991), 22-47; Robert S. Vistrič, *n. d.*, 22, 203-204; *Великая отечественная война 1941-1945 годов, том первый. Основные события войны*, ред. В.А. Золотарев (Москва : Военно издательство, 2011), 50-61.

⁶ Vofgang Benc, *Holokaust* (Beograd : Alters, 2012), 7, 23-27, 30-31, 47-49, 50-57; Mark Mazover, *Mračni kontinent : Evropa u dvadesetom veku* (Beograd : Arhipelag, 2011), 171-201.

⁷ Андреј Митровић, *Фашизам и нацизам* (Београд: Удружење за друштвену историју : Чигоја штампа, 2009), 83-84, 86, 89.

укључујући коришћење гаса (коморе и покретни камиони) и крематоријума. На тај начин убијено је око 90.000 људи. То је био само почетак унутрашњег „прочишћавања” немачке нације. Нападом на СССР 22. јуна 1941. године нацисти су планирали брутално поступање са целокупним становништвом, а Јевреје су систематски убијали оптужујући их да су истакнути чланови комунистичке партије, партизани у својој позадини и сметња за колонизацију германске расе на пространства Истока. Тенденције ка масовним убиствима увек су постојале у нацистичкој идеологији, али потпуни план није постављен. Нестајањем наде у брзи пораз СССР-а нису ни могле да се остваре замисли за депортацију Јевреја даље на Исток. Између септембра и децембра 1941. године нацисти су донели одлуку о потпуном истребљењу Јевреја, спроводећи је у пракси за потпуном истрајношћу све до краја рата. План за коначно истребљење био је нацистички режимски мобилизациони мит за Немце под паролом да су „Јевреји криви за све”. Тако је почео систематски планиран и техничко-научно непрестано усавршаван фабрички организован покољ људских бића. Концентрациони логори претворени у логоре смрти били су најпогоднија места за извођење овог ужасног злочина и оличење идеологизованог нацистичког универзума „очишћеног” од расно и политички штетних и неподобних људи, сметњи идеалу германског начовека.⁸

⁸ Raul Hilberg, *Zločinci, žrtve, posmatrači. Jevrejska katastrofa 1933-1945* (Beograd : Samizdat B92, 2001), 34-127; Robert S. Vistrič, *n. d.*, 87-114, 142-173; Džordž L. Mos, *Istorija rasizma u Evropi* (Beograd : Službeni glasnik, 2005), 226; 114-120; Сол Фридендер, *Године истребљења. Нацистичка Немачка и Јевреји 1939-1945* (Београд : Завод за уџбенике, 2013), 49-50, 69-70, 209-213, 283, 285, 308-309, 348, 350-351, 405-406, 414-415, 418-420, 478-492.

Према непотпуним проценама у концентрационим и логорима смрти убијено је око 3,5 милиона Јевреја. Немци и њихови савезници у Европи убили су на масовним стратиштима, брутално и често на најпримитивнији начин, још два милиона Јевреја, а у гетима је од глади скончало још пола милиона. Процењује се да су нацисти убили преко шест милиона Јевреја (6.271.500), две трећине укупне популације у Европи или једну трећину свих Јевреја у свету.⁹

Краљевина Југославије је под притиском Немачке у другој половини 1940. године увела поједине антисемитске законе, дискриминишући Јевреје у запошљавању и школовању. Антисемитизам је постојао и без тих закона, иако не превише утицајан и раширен, и био је више изражен изван подручја Србије у којој се пред рат појачава деловањем немачких агената. После немачке окупације Југославије почиње организовани прогон и уништење Јевреја. Бројност јеврејске популације у Југославији пред Други светски рат процењује се између 71.000 и 82.000 особа, а у њу су укључене и избеглице из других европских земаља. Према досадашњим сазнањима на простору целе Југославије убијено је између 56.000 и 67.000 Јевреја, а до сада је поименице пописано 52.577 страдалих; рат је преживело између 8.000 и 16.000 лица. На простору коју је заузимала усташка Независна држава Хрватска страдало је између 29.000 и 31.000 Јевреја. Процењује се да је на тој територији пред рат живело између 34.000 и 40.000 Јевреја. Специфичност „решавања јеврејског питања” у НДХ састоји се у томе што је то једи-

⁹ Lucy S. Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians* (Harvard: Harvard University Press, 1983), 12-21; Norman DeJvis, *Evropa : jedna istorija* (Novi Sad : Vega media, 2005), 1328.

но подручје у Европи у коме је „домаћа“ власт убила више Јевреја него Немци.¹⁰

На простору Србије под окупацијом Немаца живело је око 16.600 Јевреја и још 1.200 јеврејских избеглица из Средње Европе. Немци су на овом простору убили око 13.600 домаћих Јевреја или 81,92% популације, као и све избеглице. Од 17.800 Јевреја које је рат затекао на немачком окупационом подручју у Србији погинуло је око 14.800 (83,14%). На осталим просторима данашње територије Србије, а које су у Другом светском рату окупирале друге државе, такође је дошло до масовног уништења Јевреја. У мађарском окупационом подручју (Бачка) убијено је 10.451 (76,9%); у Срему под влашћу усташке НДХ 2.515 (89,82%); у бугарској окупационој зони страдало је 158 (83,6%), италијанској на Космету 300 (75%). Укупно је на свим окупационим подручјима у Србији пред Други светски рат било је 34.779 Јевреја, а страдало је њих 28.224 (81,15%).¹¹

Нацистичка Немачка напала је Југославију као казну због антифашистичких демонстрација 27. марта 1941. године и одбацавања савеза са земљама Тројног пакта. Казна је била усмерена на Србе, али је цео отпор Немачкој доживљаван као „завера“ Јевреја и плутократије. После напада на Совјетски Савез оптужба за заверу Јевреја проширује се и на кому-

нисте, а сви они заједно окривљују се за устанак у окупираној Србији и Југославији на чије чело стају партизани под вођством комуниста и ројалиста (равногорци) пуковника Михаиловића. Током 1941. године јеврејско и српско питање су повезани, а Јевреји, Роми и Срби масовно су стрељани као део мера одмазде Немаца (100 за једног) због устанка и заједничких дејстава партизана и четника. До краја новембра 1941. истребљена је готово цела мушка популација Јевреја у Србији, а у пролеће 1942. године и жене и деца.¹²

Посебност Холокауста у окупираној Србији је застрашујућа ефикасност и кратак временски рок у коме је ликвидирана већина јеврејске популације. Већ 16. априла Немци у окупираном Београду објављују наредбу о обавезном пријављивању Јевреја код домаће полиције, која је 19. априла под контролом Гестапоа организовала посебну „Јеврејску полицију“. Немци су 31. маја 1941. године увели расне законе у окупираној Србији уперене против Јевреја, наређујући њихово регистровање, обележавање и забрану бављења јавним службама и занимањима, принудну радну обавезу и многе друге дискриминаторске одредбе. После мера регистрације и обележавања Јевреја током лета исте године, Немци већ у јесен крећу у радикално уништавање Јевреја на самој територији Србије. Ликвидација је била у последњој фази крајем јануара 1942, у време када су нацистички функционери тек разматрали све техничке детаље за масовно уништавање Јевреја

¹⁰ Milan Koljanin, „Holokaust u Jugoslaviji (1941-1944)“, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1-2 (Beograd, 1996), 111-122; Isti, „Rasna revolucija‘ na evropskom jugoistoku 1920-1941“, *Istorija 20. veka* 2 (Beograd, 2007), 59-74; Dragan Cvetković, „Holokaust u Nezavisnoj državi Hrvatskoj – numeričko određenje“, *Istorija 20. veka* 1 (Beograd, 2011), 163-182.

¹¹ Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji : vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942* (Beograd : Službeni list SRJ : Draslar partner, 2007), 23-114, 187-197; Момчило Митровић, Алексеј Тимофејев, Јелена Петаковић, *Холокауст у Србији : Holocaust in Serbia 1941-1944* (Београд : Музеј историје Југославије : Институт за новију историју Србије, 2012), 8-9.

¹² Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века* (Београд: Clio, 2008), 356-359; Milan B. Koljanin, „Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942. godine“, *Istorija 20. veka* 1 (Beograd, 2003), 83-118; Isti, „Srbija u nemačkom „novom poretku“ 1941-1942“, *Istorija 20. veka* 1 (Beograd, 2011), 65-86.

у целој Европи. Посебност Србије је у томе што су у њој регуларне трупе Вермахта убијале Јевреје, а не СС јединице, као што је то било у осталим деловима Европе. Јевреји су масовно стрељани као таоци, постајући жртве мера одмазде због масовног устанка српског народа. Немцима није било важно што највећи део Јевреја није имао никакве везе са устанком Срба у лето и јесен 1941. године, пошто су спроводили у дело стратегију уништавања Јевреја као народа и истовремено застрашивали Србе јер су подигли устанак.¹³

Прогони и убиства Јевреја били су под потпуном контролом Немаца. Срби у квислиншкој управи имали су помоћну улогу. У Банату, који је био под апсолутном управом Немаца, без икаквог удела Срба, већ у августу 1941. поубијани су сви Јевреји. То је било прво подручје у Европи у којем су Јевреји потпуно истребљени. На остатку окупиране Србије домаћа полиција и администрација у служби Немаца, посебно присталице ЗБОР-а Димитрија Љотића, имали су удела у евидентирању, проналажењу, повремено и хапшењу Јевреја, а та активност постоји већ од краја априла 1941. године. Удео колабораната био је посебно велики у ширењу антисемитске пропаганде и оптуживању Јевреја за устанак партизана и равногораца, али и оправдању Немаца за мере масовне одмазде. Само затварање и убијање Јевреја било је у потпуној надлежности Немаца. Становништво Србије није масовно прихватило антисемитске поруке, тако да су немачки филмови тог жанра били без велике публице.¹⁴

¹³ Milan Fogel, Milan Ristović, Milan Koljanin, *Pravednici među narodima* (Београд : Јеврејска општина Земун, 2012), 226-238.

¹⁴ Милан Ристовић, *У ипографији за ујочицијетем : југословенски Јевреји у бекстиву од Холокаустиа 1941.-1945* (Београд :

Равногорски покрет Драже Михаиловића (ЈВуО) није био антисемитски. Усвајање антисемитске пропаганде карактерисало је четничке команданте у преговорима са Немцима у циљу борбе против комуниста за које су повремено тврдили да их воде искључиво странци па и Јевреји, али сам Михаиловић је пред крај рата забранио такве иступе. На терену равногорци нису прогнали Јевреје и постоји низ примера да су их скривали. Постоје и супротни случајеви, а прогони и убиства Јевреја била су везана за њихово учешће у партизанском покрету. Михаиловићева лабаво повезана војничка организација у својој преовладавајућој струји супротставља се антисемитском ЗБОР-у Димитрија Љотића, а стварни однос Дражиних снага према Јеврејима углавном је зависио од локалних команданата.¹⁵ Таква искуства имали су многи Јевреји током рата који су долазили у контакт са равногорцима или су били под њиховом заштитом.¹⁶

Службени лист СРЈ, 1998), 57-82; Милан Кољанин, „Филмска пропаганда - увод у Холокауст“, *Годишњак за друштвену историју* 1 (Београд, 2000), 35-51; Branislav Božović, „Specijalna policija i stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944.“, *Zbornik. Jevrejski istorijski muzej* 8 (Београд, 2003), 77-173; Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina : kolaboracija u Srbiji 1941-1944* (Београд : Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 25-27, 69, 105-108; Valter Manošek, *n. d.*, 23-117; Milan B. Koljanin, „Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942. godine“, 83-118; Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944 : 2. измењено и допунљено издање* (Београд : Музеј жртава геноцида, 2012), 209-275.

¹⁵ Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu : 1939-1945* (Београд : Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 369; Милан Ристовић, *У ипографији за ујочицијетем : југословенски Јевреји у бекстиву од Холокаустиа 1941-1945*, 72-73; Јован Ђулибрк, *n. d.*, 63; Драган Крсмановић, „Југословенска војска у отаџбини и Јевреји : прилог за истраживање“, *Историјска дашњина* 21 (Џжице, 2012), 175-187.

¹⁶ *Mi smo preživeli...: Jevreji o holokaustu* (Београд : Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Југославије, 2001), 66, 290-291; *Mi smo preživeli... : Jevreji o holokaustu. 3* (Београд : Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Србије и Црне Горе, 2005), 347-348, 356, 366; Јаша Алмули, *Остали су живи* (Београд : Завод за уџбенике, 2013), 165-178.

Покушаји да се у уништавању Јевреја у Србији средишња улога додели квислиншкој управи у служби Немаца, као и укључивање равногораца генерала Михаиловића у тај подухват, па и већине српског народа, уз истовремено оправдавање антисемитске суштине НДХ и масовног убијања Срба, Јевреја и Рома, и истицање опасности од агресивног српског национализма (који је и антисемитски) као претње за „светски мир“, немају упориште у науци. У питању је велики пропагандни подухват некадашњих република бивше Југославије предузет за придобијање светског, а посебног јеврејског јавног мњења, за остварење сопствених ратних циљева током сукоба 1991-1995. године и разбијање идеализоване слике српско-јеврејског пријатељства. Исти облик и значење имају и тенденције негирања чињенице да је у усташкој НДХ извршен геноцид над Србима. Промена истраживачке парадигме која се уместо на геноцид над Србима у ревизионистичком тумачењу фокусира на српски национализам, поново у јавни дискурс враћа стереотипе о Србима као реметилачком фактору, пропагандној поруци насталој унутар Аустро-Угарске пре и током 1914. године као начину оправдања за почетак Првог светског рата и истицању српске „кривице“ за овај сукоб.¹⁷

¹⁷ Милорад Екмечић, *Дијалог прошлости и садашњости : зборник радова* (Београд : Службени лист СРЈ, 2002), 343-373; Ivo Goldstein, Goran Hutinec, „Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća – motivi, metode i odjeci“, *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije : zbornik radova*, ur. Vera Katz (Sarajevo : Institut za istoriju, 2007, 197-209; Милан Кољанин, „Истраживање Холокауста у Југославији“, у: *Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста*, ур. Јован Мирковић (Београд : Музеј жртава геноцида, 2008), 270-272; Svirčević Miroslav, „Philip J. Cohen: Serbia's secret war: Propaganda and the deceit of history, Texas A&M University Press“, *Balkanica*, 42 (Beograd, 2011), 222-233; Isti, „O istoriji Srba - forme revizionističkih trendova u svetu 1990-ih, povodom knjige Philip J. Cohen: Serbia's secret war: Propaganda and the deceit of history, Texas A & M University Press, 1996“, *Tokovi istorije*,

Када су у питању партизани постојао је у потпуности позитиван однос према Јеврејима, а многи су и били у њиховим редовима као истакнути руководиоци или обични борци. Велики број Јевреја (око 2.900) придружио се партизанској војсци Југославије, а једна трећина је погинула у борби (720). Један број њих био на високим функцијама у партизанском покрету, а Моша Пијаде био је члан Централног комитета КПЈ и Врховног штаба партизанских снага. Десеторо партизана Јевреја проглашено је за народне хероје Југославије.¹⁸

Скривање Јевреја значило је смртну опасност за помагаче. Упркос томе у Србији је било пуно појединаца спремних да ризикују сопствени и живот своје породице и преузму конкретне кораке у спасавању Јевреја. До 1. јануара 2014. године регистровано је преко 80 случајева оваквих подухвата, а признање за такве акције добило је 131 лице („Медаља праведника“), највише на просторима бивше Југославије, иако у Србији није било највише Јевреја пре 1941. године.¹⁹

3 (Beograd, 2010), 103-114; Владимир Умељић, „Промена парадигме у немачкој историјској науци: у хрватској држави 1941-1945. није извршен геноцид над Србима? : (докторска дисертација Александра Корба, награђена највишом оценом на Хумболтовом универзитету у Берлину и све њене импликације)“, *Зборник Майице српске за друштвене науке*, 141 (Нови Сад, 2012), 523-550.

¹⁸ Погледати: Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945 : žrtve genocida i učesnici NOR* (Beograd : Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980).

¹⁹ Милан Ристовић, *У ипоихризи за утиочишћем : југословенски Јевреји у дексћиву од Холокаустиа 1941.-1945*, 78; Исти, „Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941-1944“, у: *Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста*, ур. Јован Мирковић (Београд : Музеј жртава геноцида, 2008), 169-250; Момчило Митровић, Алексеј Тимофејев, Јелена Петаковић, *н. г.*, 18; <http://www.yadvashem.org/yn/en/righteous/statistics.asp> (приступљено 30.03.2015).

Страдања Јевреја из Чачка

Чачак пред Други светски рат није имао много Јевреја, тако да у граду није ни формирана јеврејска општина. Према подацима Општине Чачак од 13. априла 1935. у граду су била само четири уписана јеврејска бирача (православних 2.525, католика 62, муслимана 13, протестаната 4, Јевреја 4). То је значило да су у питању били мушкарци старији од 21 године са држављанством Краљевине Југославије.²⁰ Није било ни пуно антисемитских испада, а пропагандне изјаве тог типа углавном су долазиле из редова присталица ЗБОР-а, чији је политички утицај био маргиналан. Међутим, они су после успостављања немачке окупације постали окосница колаборационог државног апарата у служби нациста, са истоветним антисемитским порукама као и пре окупације.²¹ Посебан осврт заслужују ставови жичког епископа Николаја Велимировића који је свој однос према нацистима после 1935. све више заоштравао, али је истовремено задржао полемички став према религији Јевреја и убеђење да су управо они окосница комунистичког покрета у свету и опште модернизације (што је било погрешно). Владика Николај био је на страни либералних политичких снага, противник Хитлера и Немачке, али су зато многи десничари (посебно присталице ЗБОР-а) инспирисани његовим говорима ширили антисемитизам.²²

Удео домаћих колаборационистичких снага и државног апарата у служби окупатора у Холокаусту није занемарљив, али требало би нагласити да су Немци имали одлучујућу улогу у планском уништавању Јевреја, доневши већ 15. маја 1941. наредбу о пописивању Јевреја на простору западне Србије.²³ Градско поглаварство у Чачку морало је по наређењу немачке команде у Ужицу од 20. маја 1941. да достави списак свих Јевреја у граду.²⁴ Истовремено, 22. маја 1941. забрањен је и рад српских националних удружења, а са споменика погинулим и умрлим војницима српске и аустроугарске војске из Првог светског рата у Чачку скинути су мухамедански и јеврејски верски симболи.²⁵

То је био тек први корак у потпуном изопштавању Јевреја. Нова наредба немачког команданта за окупирану Србију од 31. маја 1941. изричито је говорила да сви Јевреји око рукава морају да носе жуту траку „са натписом Јеврејин”. Хитност извршења наредби може се видети и у напомени да и пре прављења потпуног списка свих Јевреја њих обавезно треба одмах отпустити из државне и служби локалних самоуправа. Јевреји нису могли ни да се баве својим занимањима, осим ако то нису допустиле окупационе власти. Изузетак су чиниле професије лекара, стоматолога, ветеринара и апотекара. Требало им је забранити и да посећују јавна места као што су позоришта, био-

²⁰ Међуопштински историјски архив Чачак, фонд Градског поглаварства Чачак (1934-1944) [у даљем тексту: МИАЧ, ГП], К-2, Ф-II, бр. 112.

²¹ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Освећљавање истине : документи за политичку и војну историју Чачка*. књ. 1, 1938-1941 (Чачак : Народни музеј : Историјски архив ; Краљево : Народни музеј, 2006), 10, 91, 137, 158, 191, 267, 328, 493, 529, 532, 534, 550.

²² Милош Тимотијевић, „Дунули су вихорни ветрови” : ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампи Жичке епар-

хије пред Други светски рат”, *Наша прошлост*, 8 (Краљево, 2007), 97-119.

²³ МИАЧ, ГП, К-50, Ф IV, 438.

²⁴ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41

²⁵ Никола Баковић, „Сећање на 1918. Комеморативне праксе везане за пробој Солунског фронта у чачанској општини 1918-2008.”, *Зборник радова Народни музеја ХЛП* (Чачак, 2013), 111.

скопи, јавна купатила. Дискриминационе мере проширене су и на Роме.²⁶

Градско поглаварство у Чачку је, по наређењу немачких власти, у више наврата састављало спискове свих Јевреја у граду. Према првом списку од 27. маја 1941. њих је у Чачку било петнаест.²⁷ Локалне власти су 10. јуна позвале све пописане особе да се јаве у општину како би од њих добили додатне податке.²⁸ Немачке власти и централни домаћи административни апарат у служби окупатора нису били задовољни првим пописом, тако да су инсистирали на новом пребројавању, наређујући и да се јасно назначи када су Јевреји стигли у Чачак, и да ли су страни држављани.²⁹ Током јуна 1941. прављени су детаљнији спискови. Први „исправљени” попис регистровао је 27 Јевреја.³⁰ Организована су и нова пребројавања, па је немачким властима најпре достављен списак 28, а затим и 30 лица која су Јевреји. Због понављања података о једној особи (Олга Кон) званични документ имао је списак од 31 лица. Пошто је већ 20. јула 1941. убијен Давид Нафтали, као Јеврејин у првобитним списковима помиње се и Алберт А(у)вгусто, а деца Виде Стефановић, девојачки Карио (Дејан и Љиљана), никада нису ни уврштена у било који списак, може се рећи да је у Чачку после немачке окупације сигурно било 34 Јевреја. У списак су уврштени и покрштени Јевреји, њихове супруге, иако нису биле Јеврејке, као и њихова заједничка деца.³¹ Расни закони нису се односили само на Јевреје и Роме. Нацисти су убрзо наредили пребројавање и попис

свих „беспосличара”. Градска власт Чачка регистровала је 1. јуна 1941. године 45 таквих особа, а почетком јула стигла је и наредба да се „беспосличари” и Роми пошаљу на принудне радове. Немци су забранили и јавно обележавање Видовдана, великог српског националног празника (28. јун 1941).³² Све је указивало на брзо проширивање репресивне расне политике, прехасходно усмерене према Јеврејима и Ромима, и на Србе као већинско становништво.

После пописа Јевреја, а затим и Рома, окупационе власти из Ужица наредили су да Градско поглаварство у Чачку одреди број жутих трака потребних за обележавање Јевреја у граду.³³ Истовремено 16. јуна Градско поглаварство у Чачку наредило је да из града оду сви Јевреји који нису живели у вароши пре 6. априла 1941. године. Иста наредба поновљена је и 6. августа 1941. године.³⁴ На крају Градско поглаварство у Чачку затражило је 19. јуна 31 жуту траку за Јевреје и 145 трака за Роме.³⁵ Јевреји су морали да носе жуту траку са латиничним немачким натписом „Јуде”, а Роми белу са натписом „Цигојнер”.³⁶ Ускоро су уследила нова пребројавања и саслушавања. Среско начелство у Чачку позвало је 26. јуна све очеве јеврејских породица, као и самце, да се пријаве властима и донесу документа за потврду њиховог идентитета, као и податке о имовном стању.³⁷

²⁶ МИАЧ, ГП, К-54, Ф VI, 72/41

²⁷ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41

²⁸ МИАЧ, ГП, К-55, Ф VII, бр. 175

²⁹ МИАЧ, ГП, К-50, Ф IV, бр. 438

³⁰ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41

³¹ МИАЧ, ГП, К-50, Ф IV, бр. 438

³² Милош Тимотијевић, „Чачак под окупацијом 1941-1944. Привреда и друштво”, *Зборник радова Народни музеја, XXX* (Чачак, 2000), 265-266.

³³ МИАЧ, ГП, К-57, 6.6.

³⁴ МИАЧ, ГП, К-50, Ф IV, бр. 445; МИАЧ, ГП, К-50, Ф IV, 6.6; МИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 453.

³⁵ Народни музеј Чачак [у даљем тексту само НМЧ], микро филм бр. III-50-29

³⁶ *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1944. Хронологија догађаја* (Чачак: Историјски архив Чачак, 1968), 47.

³⁷ МИАЧ, ГП, К-52, Ф IV, 6.6; МИАЧ, ГП, К-52, Ф IV, бр. 453

Почетком јула 1941. у Чачак су стигле поручене жуте траке за Јевреје и беле за Роме. Строго је наређивано да се траке одмах разделе и редовно проверава да ли их Јевреји и Роми носе на рукавима.³⁸ Коначно 17. јула 1941. Градско поглаварство поделило је тринаестиорици Јевреја жуте траке. Немачке претње да ће проверавати наредбу о обавезном ношењу трака обистиниле су се већ 19. јула, када је Градском поглаварству у Чачку забрањено казнама ако локални Јевреји и Роми и даље буду избегавали ношење трака око рукава.³⁹

Нацисти се нису зауставили само на претњама, проверама и изопштавању Јевреја из друштва. Под надзором немачких СС трупа домаћи жандарми су 20. јула 1941. на фудбалском терену крај Западне Мораве стрељали 12 лица (11 мушкараца и једну жену). Међу стрељаним Србима био је и један Јеврејин, Давид Нафтали, професор Гимназије у Чачку. Сви стрељани били су таоци, убијени у знак одмазде окупатора због партизанског напада на једну мању немачку јединицу код Косјерића.⁴⁰ Масовно стрељање талаца због напада устаника (партизана и четника) представља основни разлог за брзо и стравично ефикасно нацистичко истребљење Јевреја у Србији. Немци су већ већ 28. априла 1941. наредили да се за сваког њиховог убијеног војника за одмазду стреља 100 цивила Срба, без обзира ком слоју становника припадали, а затим да се лешеве обесе на јавном месту. Сличне наредбе поновљене су и 19. маја 1941. године. Масовни устанак српског

народа 1941. условио је примену репресалија и убистава на основу идеолошких и „расних” критеријума (масовна стрељања, исељавања и расељавања, ликвидирање интелигенције, свих незадовољника, Јевреја и Рома). Већ 16. септембра поново су наредили да се за сваког убијеног Немца стреља 100 комуниста и Јевреја, а 28. септембра 1941. листа је проширена на све Србе либералних, демократских или националистичких начела.⁴¹

После поделе жутих трака већина Јевреја из Чачка није излазила на улицу. Једино је Бела Рубинштајн, финансијски службеник у пивари „Крен-Станковић” одлазио на посао и у јавност са траком.⁴² Иако су прогнали Јевреје, Немци су истовремено настојали да их искористе за своје тренутне потребе. Према документацији Градског поглаварства у Чачку цела породица Хиршфелд, супружници Бела и Ана и син Карло, радила је у лето 1941. за немачку команду у граду.⁴³

У чачанском крају је већ почетком јула 1941. дошло до оружаних окршаја партизанских група са полицијским и војним снагама колабораната, а у августу почињу сукоби и с Немцима, да би у септембру партизани и четници имали заједничке акције против окупатора. Малобројни Јевреји у Чачку и околини су на тај начин избегли страшну судбину својих

³⁸ МИАЧ, ГП, К-57, б.б.

³⁹ МИАЧ, ГП, К-55, Ф VII, бр. 175

⁴⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Srbiji 1941. tom I, knj.1* (Beograd : Vojnoistorijski institut, 1949), 656; *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1944. Хронологија гођања*, 52.

⁴¹ Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu : 1939-1945*, str. 111-132,148-149,162,415-417; Milan D. Ristović, *Nemački „novi poredak” i jugoistočna Evropa : 1940/41 - 1944/45 : planovi o budućnosti i praksa*, 48-49, 58-60, 89, 101-104; Коста Николић, *Смрах и нага у Србији 1941-1944. њодине : свакодневни животи под окупацијом* (Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2002), 31-63; Milan Koljanin, „Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942. godine”, 83-118; Isti, „Srbija u nemačkom „novom poretku” 1941-1942”, str. 70-71, 76-80; Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд : Клио, 2013), 177.

⁴² Миле Мојсиловић, „Жути знак смрти”, *Чачански глас*, 23. август 1990, 2.

⁴³ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41

сународника. Многи нису одмах страдали, јер је град ослобођен 1. октобра 1941. године, док су се други прикључили устаничким војскама. Деловање устаника у Србији, па и Чачку и широкој околини, представља одговор на питање како је српско друштво одговорило на нацистичку окупацију, расистичку политику, прогоне Јевреја, као и активности колабораната из сопственог народа. Већ 9. јула 1941. партизани нападају жандарме у селу Вранићи код Чачка. Уследио је низ других акција, атентата, борби, а 28. септембра скојејци у Чачку убијају подначелника Трнавског среза, полицијског агента Марка Франића. Заједничка команда партизана и четника 1. октобра 1941. у Чачку образовала је Комисију за борбу против „пете колоне“ (колабораната).⁴⁴ Становници Србије, а превасходно српски народ, скупо су платили устанак 1941. године. Према немачким подацима устаници су у Србији 1941. убили 203 и ранили 378 војника Вермахта. С друге стране, Немци су у борби убили 11.522 човека и стрељали још 21.806 лица, као што је и планирано како би се испунила квота од преко 34.000 људи које треба убити као казну за немачке губитке.⁴⁵ Међу стрељанима била је и готово целокупна мушка популација Јевреја у Србији.

Један број Јевреја из Чачку и других градова прикључио се партизанским јединицама већ 1941. године. У Чачак је из Београда преко Аранђеловца дошла и породица Алмозлино. Отац породице, познати београдски апотекар Нисим Алмозлино био је и резервни пуковник,

носилац Албанске споменице и Ордена Белог орла са мачевима, члан Демократске странке, утицајна личност, хапшен у Краљевини Југославији јер је био велики противник Конкордата са римо-католичком црквом. Прикључио се партизанима под утицајем деце која су у комунисте ступила из левичарске ционистичке организације „Хашомер Хаџир“. Он је са собом довео супругу Терезу, синове Јосипа – Алма, Елијаса – Гуту и ћерку Реу. Елијас - Гута Алмозлино прикључио се партизанима у Чачку, а Јосиф Алмозлино у Горњем Милановцу, где је постао партизански комесар за народно здравље на територији таковског краја. Елијас је већ у мају 1941. имао акције паљења немачких камиона у Београду, а окупатор је због те акције стрељао 122 Јевреја. Већ 3. августа 1941. у Стјенику под планином Јелицом погинуо је Елијас – Гута Алмозлино, при покушају извлачења рањеног друга Александра Радуловића - Цила. Немци су обојицу партизана мучили и унаказили пре ликвидације. Нисим Алмозлин сакупљао је санитарски материјал за партизане током устанка 1941. године. После пропасти слободне територије Нисима 21. новембра 1941. у Овчар Бањи хватају четници Божа Јаворца (у то време војна формација у служби окупационе владе Милана Недића) и због обичне пљачке ликвидирају. Иначе, Нисим Алмозлино је на својој шајкачи упоредо носио кокарду Краљевине Југославије и партизанску петокраку звезду. Његово тело никада није пронађено. Јосиф – Алма Алмозлино погинуо је 3. августа 1942. на Купресу као борац Друге пролетерске бригаде. Јосиф је на својој пушци имао са једне стране урезану петокраку, а са друге шестокраку Соломонову звезду (или Давидову звезду, знак који су Јевреји по наређењу

⁴⁴ Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1944. Хронологија гођајаја, 44, 100, 106.

⁴⁵ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knj. 1. Dokumenta nemačkog Rajha 1941. (Београд: Војноисторијски институт, 1973), 804-806; Коста Николић, Историја равнојорској покрета 1 (Београд: Српска реч, 1999), 162.

нациста морали да носе на рукаву). Тереза Алмозино стрељана је на Сутјесци јуна 1943. са осталим ухваћеним партизанским болничарима. Рат је као активан борац партизанских јединица преживела само ћерка Реа. Иако нису из Чачка, сви Алмозини уписани су у званичан списак жртава партизанског покрета из чачанског краја.⁴⁶

Сасвим супротну судбину имала је породица Анаф из Београда која се најпре склонила у Пожегу, а затим у Ариље. Јосиф Анаф прикључио се четницима пуковника Михаиловића (ЈВуО) 1941. и обављао је послове комесара за исхрану Пожешког четничког одреда. Пошто се активно борио против партизана крајем 1941. године, па је чак и командовао једним одредом, после рата је проглашен за ратног злочинца, иако је страдао у логору. Немци су уз помоћ недићеваца ухапсили Јосифа Анафа и стрељали га на Бањици 3. августа 1942. године. Исту судбину имали су и остали чланови породице Анаф. Рат су преживели његов син Јеша и зет Ешкенази.⁴⁷ Име Јосифа Анафа ипак није уврштено у званичне објављене спискове ратних злочинаца Југославије.⁴⁸

Већина Јевреја у Чачку подржала је партизански покрет. Лекар Стеван Берпогиноу је у партизанима 21. октобра 1941. на положају код Краљева док је превијао једног рањеника кога су погодили Немци.⁴⁹ После поновне окупације Чачка Немци су у некадашњим халама војне фабрике (Војно-технички завод Чачак – ВТЗ) затворили велики број људи: после суђења многи су стрељани недалеко од фабричких хала, а други су послати у концентрационе логоре. Међу погубљенима био је и књиговођа Бела Рубинштајн, убијен 8. децембра 1941. године. Његов двогодишњи син Александар умро је почетком 1942. у Чачку услед глади, болести и трауме због изгубљеног оца.⁵⁰

Немци су у Чачку 26. децембра 1941. године стрељали и Јозефину Фину Албахари која се са својим супругом Јаковом прикључила партизанском покрету. Њен муж Јаков погинуо је у партизанима 9. септембра 1942. на Мањачи у Босни.⁵¹ Према до сада познатим подацима инжењер Сигфрид (или Зигфрид) Фишер погинуо је као борац Друге пролетерске бригаде у Босни 1942. године.⁵² Према

⁴⁶ Архива Јеврејског историјског музеја у Београду [у даљем тексту ЈИМ], К-19-6-1/8, рег. бр. 2967, 2968, 2969, 2970, 2971; Миле Мојсиловић, „Часне смрти породице Алмозино“, *Чачански глас*, 23. новембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Један гроб за две смрти“, *Чачански глас*, 29. новембар 1990, 2; Младен С. Стефановић, *Партизански видари: саниџић чачанској, шаховској и граичевској краја у НОР-у* (Чачак: М. С. Стефановић, 1973), 17, 34, 40, 42, 86, 101, 115, 117, 171, 194-196; *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве* (Чачак: Центар за културу Чачак, 1977), 361-362; Јаša Romano, *n. d.*, 25, 29, 212, 316; Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *Чачански народноослободилачки партизански одред „Др. Драгиша Мишовић“* (Чачак: „Чачански глас“, 1982), 450; Јаša Almulji, *Živi i mrtvi: razgovori sa Jevrejima* (Београд: S. Mašić, 2002), 214-215; Исти, *Страдање и спасавање српских Јевреја* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 299-301; Исти, *Остали су живи*, 215.

⁴⁷ Драган Крсмановић, *n. g.*, 183.

⁴⁸ Погледати публикације: *Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача* (Београд).

Саопштења бр. 7-33 о злочинима окупатора и њихових помагача (Београд: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 1945); *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. T. 2, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, рг. Miodrag Zečević i Jovan P. Popović (Београд: Архив Југославије: Printer komerc, 1998).

⁴⁹ Младен С. Стефановић, *n. g.*, 31-32, 50-51, 197-198; *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, 362.

⁵⁰ Миле Мојсиловић, „Синчић је скапао без оца и од глади“, *Чачански глас*, 6. децембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Три хумке за три цвета“, *Чачански глас*, 14. децембар 1990, 2; *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, 388.

⁵¹ Миле Мојсиловић, „Велико срце за малог Мишу“, *Чачански глас*, 12. октобар 1990, 2; *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, 361.

⁵² *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, 394.

другим истраживањима, нестало је током рата.⁵³

Многи Јевреји нису се прикључили партизанима, већ су спас потражили у скривању у околини Чачка. Тако су током окупације страдали Тодор Хирт и његов рођак Михаило Миша Вилхелмин. Тодор Хирт се у Чачку током августа и септембра 1941. крио у кући Бошка Пауновића „Батлије”. После пропасти устаничке слободне територије Хирт и његов рођак Вилхелмин су се крајем 1941. склонили у село Горачиће у Драгачеву, најпре у куће Ружичића, а затим код Љубише Савића. Тодора и његовог рођака једне ноћи одвели су наоружани људи, највероватније недићевци. У логор на Бањици доведени су 28. децембра 1941, а Гестапо је обојицу преузео 17. априла 1942. године, после чега им се губи траг.⁵⁴

Исту судбину имао је и адвокатски приправник из Чачка Карло Хиршфелд (или Хиршевенда), рођен у Бечу 1914, кога су Немци у Бањички логор довели из Ужичке Пожеге 26. децембра 1941. године. Истог дана из Ужичке Пожеге у логор је доведен и чачански трговац Бела Хиршфелд (или Хиршевенд), рођен у Брчком 1883. године. Карла и Бела 17. априла 1942. преузео је Гестапо, после чега им се губи сваки траг.⁵⁵

У Бањички логор 14. априла 1943. доведен је и Франц Соломон, рођен у

1892. у Трбовљу у Словенији (отац Томаш, мајка Ева, девојачки Енох). Он је у Србију дошао као избеглица, прикључио се партизанима и постао члан Окружног комитета КПЈ за Чачак. После пропасти устанка био је у Драгачеву. Немци су га стрељали 19. априла 1943. године.⁵⁶ Франц је из Чачка у Београд спроведен 10. марта 1943. године.⁵⁷ Иако нема података да је био Јеврејин, његово презиме, као и презиме његове мајке, упућује на могуће јеврејско порекло.

Немци су посредством домаће полиције у Чачку 25. априла 1942. ухапсили Нафталија и Ленку Ешкенази. Као разлог хапшења наведено је поседовање литературе комунистичког садржаја, посебно дела Максима Горког. Полиција у Чачку имала је евиденцију Јевреја у граду, настојећи да прати њихово кретање и понашање.⁵⁸ Ешкеназије су после хапшења одвели најпре у Горњи Милановац, а затим 13. маја у логор на Бањици. Обоје су стрељани 28. маја 1942. године. Према другим подацима Ленка је угушена у душегупки, камиону конструисаном за усмрћивање Јевреја издувним гасовима. Брачни пар Ешкенази је знао да ће их одвести у логор, тако да су највећи део ствари пре хапшења разделили по комшилuku. Остатак је запленила жандармерија. Највећи део тих предмета после рата није пронађен. Тако је пропала и огром-

⁵³ Миле Мојсиловић, „Спасоносна монашка риза”, *Чачански глас*, 26. октобар 1990, 2.

⁵⁴ Миле Мојсиловић, „Несигурна драгачевска веза”, *Чачански глас*, 6. септембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Помоћ беспомоћних”, *Чачански глас*, 1. јануар 1991, 2; *Лојор Бањица 1941-1944. : зајоченици са јодручја Чачка и Лучана*, прир. Евица Мицковић, Горан Давидовић (Чачак : Међуопштински историјски архив; Београд : Историјски архив, 2011), 92-93.

⁵⁵ *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, 394; *Лојор Бањица 1941-1944. : зајоченици са јодручја Чачка и Лучана*, 90-91.

⁵⁶ *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, 389; Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *Драјачево : слободарски и револуционарни развој* (Чачак : Чачански глас ; Лучани : Општински одбор СУБНОР-а, 1981), 340, 361; *Лојор Бањица 1941-1944. : зајоченици са јодручја Чачка и Лучана*, 104.

⁵⁷ Народни музеј Чачак, Архива Претстојништва градске полиције у Чачку 1941-1944. [у даљем тексту: НМЧ, ПГП], К-1, бр. 7620/2, 85/1.

⁵⁸ НМЧ, ПГП, К-2, бр. 7620/6, 58/2.

на библиотека Сима Ешкеназија.⁵⁹ Поред губитака чланова породице, за очување идентита веома су важни и породични предмети, посебно библиотеке које чине интелектуални патримонијум, посебно у грађанској класи.⁶⁰

Иначе, Ешкеназији су били покрштени Јевреји. Само је Нафтали задржао своје право име. Његова супруга звала се Стела, па је касније узела име Ленка, ћерка Сара постала је Јелисавета, а Естера Наталија. Син Шемаја добио је име Симо. Естера (Наталија), радила је као професор у гимназијама у Чачку, Деспотовцу, Урошевцу и Дубровнику. Није дочекала рат, умрла је пре 1941. године.⁶¹

Према до сада познатим подацима 19 Јевреја који су боравили у Чачку 1941. изгубило је живот у Другом светском рату. Троје је стрељано у самом Чачку (Давид Нафтали, Бела Рубинштајн и Јозефина Фина Албахари), троје је погинуло у борбама у околини града (Стеван Бер, Елијас – Гута и Нафтали Алмозлино), једно дете је умрло због исцрпљености (Александар Рубинштајн), осморо је стрељано у Бањичком логору или на неком другом месту у Београду (Нафтали и Ленка Ешкенази, Тодор Хирт, Михаило Филхелмин, Бела и Карло Хиршфелд, Лили и Мирко Шајер), а четворо је погинуло у Босни у партизанима (Јаков Албахари,

Сигфрид Фишер, Јосиф – Алма и Тереза Алмозлино). У овај списак није уврштен Франц Соломон.

За многе се још увек није утврдила тачна судбина. Нема података о томе дали су рат преживели Августо Алберт, Павле и Олга Кон, Густав Штајниц и Ана Хиршфелд. Није позната ни судбина Бранка Милетића, покрштеног Јеврејина из Баната. Он је у лето 1941. преузео жуту траку за себе, супругу Наталију, рођену у српској породици Поповић из Требиња, и заједничу децу Милана и Соњу.

Према подацима Јеврејског историјског музеја у Београду из Чачка су као Јевреји страдали и Ана Чукулић, девојачки Анаф, рођена 1910. од оца Адолфа и мајке Ленке. Пошто у списковима Јевреја у Чачку у лето 1941. нема особа са овим презименима, највероватније да су у питању људи који су стицајем ратних околности ухваћени у Чачку или најближој околини. Можда је посреди и породица Анаф која се из Београда склонила најпре у Пожегу, а затим у Ариље. У Чачку су ухваћене и две особе из породице Шојер (мајка и син), чија имена нису сачувана, али јесте име оца (Мајер), као и година рођења сина (1931). Највероватније да се ради о Лили и Мирку Шајеру који су унети у списак Јевреја у Чачку 1941. године. У Логор на Бањици одведени су 1941, а убијени 1942. године.

Јевреји су страдали и као борци. Тако је Јосип Брајнер, рођен 1917. у Новом Саду, погинуо код Чачка 1944. као борац Црвене армије, у коју је пребегао из мађарске кажњеничке чете на Источном фронту. Бачка је током окупације припојена Мађарској која је за рат мобилисала све њене становнике, укључујући и Србе, па и Јевреје, али не за борбу, већ

⁵⁹ Миле Мојсиловић, „Растанак без повратка”, *Чачански љас*, 30. август 1990, 2; *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, 370; *Логор Бањица 1941-1944. : зајоченици са јодручја Чачка и Лучана*, 97; Изјава Анице Чековић (девојачки Ешкенази) и Ленке Василић (девојачки Ешкенази), дата аутору текста 8. маја 2015. године.

⁶⁰ Наташа Милићевић, „Грађански орман за књиге”: културно наслеђе и обликовање новог идентитета српског друштва 1944-1950.”, *Токови историје* 3 (Београд, 2006), 122-140.

⁶¹ Миле Мојсиловић, „Жути знак смрти”, *Чачански љас*, 23. август 1990, 2; Изјава Анице Чековић (девојачки Ешкенази) и Ленке Василић (девојачки Ешкенази), дата аутору текста 8. маја 2015. године.

за најтеже физичке послове на фронту. У околини Чачка почетком 1944. страдао је као комесар Команде места Чачак и студент Бранко Абафи из Земуна, стар око 20 година. Убијен је у четничкој заседи.⁶²

Поједине јеврејске породице напустиле су Чачак непосредно пред почетак рата, али је у колективном памћењу остало забележено да су у Чачку живели и Јевреји са презименом Леви, Голдберг, Вајс, Мајер и Лебл.⁶³ Породица Вајс се пред рат преселила у Ниш, а током окупације су под лажним идентитетом отишли у Грац у коме су сви сачекали крај рата. Вилхелм Вили Вајс је имао лажно име Драгољуб Радојичић, које је узео по свом другу из основне школе коју је завршио у Чачку.⁶⁴ Леон Лебл био је инжењер у рудницама магнезита у Милићевцима, а рат га је са породицом затекао у Алексинцу. Окупацију је преживела њихова ћерка Жени Лебл.⁶⁵ Мајка и син из породице Мајер преживели су рад и емигрирали у САД. Током окупације нису били у Чачку.⁶⁶ Из досадашњих истраживања није могуће сазнати ко су биле породице Леви и Голдберг и какву су судбину имале у Другом светском рату.

Спасавање Јевреја у Чачку и чачанском крају

Скривање Јевреја током Другог светског рата значило је смртну опасност за

помагаче. Упркос томе, у Србији је било много особа спремних да без обзира на последице прихвате Јевреје. Сама чињеница да су Немци прогнали Јевреје била је одлучујућа да многи Срби, а пре свих српски сељаци, отворе своје куће и истрајно скривају бегунце. Дуго колективно историјско искуство српског народа говорило је да бегунцу, посебно оном кога гоне заједнички непријатељи, треба помоћи.⁶⁷

Сакривање Јевреја у граду није било лако због присуства окупационих власти и колаборациониста. Јевреји су на најразличитије начине покушавали да преживе рат. Симо Ешкенази, чије су родитеље 1942. ухапсили и касније стрељали у Бањичком логору, није чекао да га ухвате у Чачку. Томе је допринело и искуство из јула 1941. када је само захваљујући сплету срећних околности избегао стрељање на фудбалском игралишту крај Западне Мораве у Чачку. Симо Ешкенази се крио под лажним именом Симо Ерић. Лажна документација добио је посредством капетана Синише Оцокољића Пазарца, официра у равнорској организацији пуковника Михаиловића. Симо Ешкенази је у ослобођеном Чачку 1941. радио као интендант и сарађивао је подједнако са четницима и партизанима. Пре тога био је близак левичарским круговима. Немци су после пропасти устанка Сима Ешкеназија ухватили, а пошто је био резервни официр Краљевине Југославије одведен је у заробљеништво као Србин. Преживео је рат у логору Оснабрик (одакле је побегао), вратио из заробљеништва и оженио се Даницом Оцокољић (Синиша Оцо-

⁶² Jaša Romano, *n. d.*, 205.

⁶³ Миле Мојсиловић, „Путеви сарадње Срба и Јевреја“, *Чачански џлас*, 2. август 1990, 2.

⁶⁴ *Mi smo preživeli... : Jevreji o holokaustu 2* (Beograd : Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 2003), 445-448.

⁶⁵ *Mi smo preživeli... : Jevreji o holokaustu 3* (Beograd : Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005), 467-468.

⁶⁶ Изјава Анице Чековић (девојачки Ешкенази) и Ленке Василић (девојачки Ешкенази), дата аутору текста 8. маја 2015. године.

⁶⁷ Милан Ристовић, *Упојрази за ушочицијем : југословенски Јевреји у декрету од Холокауста 1941-1945*, 72, 75-78; Исти, „Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941-1944“, 169-250; Момчило Митровић, Алексеј Тимофејев, Јелена Петаковић, *н. г.*, 18.

кољић био је њен брат по оцу) са којом је живео у Чачку где је радио у Суду. Рат је преживела и његова сестра Јелисавета – Сара удата за Јована Кара-Николића и њихов син Зоран Кара-Николић. Све троје су током окупације били у Нишу.⁶⁸

Већи део породице Тодора Хирта није живео у Чачку пред Други светски рат, али се њихова судбина приказује као један од многих примера бежања испред нацистичких прогона. Окупацију су преживели Тодоров отац Лујо и мајка Гизела. Сестра Јелена Хела Хирт (сликарка која се школовала у Бечу и Минхену) разболела се и умрла од тифуса пред сам крај рата у источној Србији, где се крила током окупације. Лујо Хирт је после рата продао целокупну имовину и није се враћао у Чачак. Убрзо је и умро, а његова супруга Гизела преселила се у Беч, где се и упокојила.⁶⁹

Мелвија - Михаила Албахарија, чији су мајка Јозефина – Фина и отац Јаков страдали у рату, у самом Чачку и околини чувало је више породица. Малог Мелвија најпре је сакривала породица Војина Радојичића у Чачку, а затим почетком 1942. и породица његовог брата Луке Радојичића у селу Горња Краварица у Драгачеву. Због опасности да Немци сазнају да Мелви није дете Војина Радојичића, малог шестогодишњег дечака поново враћају у Чачак, а затим га у Доњу Трепчу одводи Станислава Бојовић. Њен син Исаило био је партизан, кога су четници стрељали у Горњем Милановцу крајем

1941. године. Пре пропасти устанка Бојовићи су током јесени 1941. упознали породицу Албахари, са којом су постали и пријатељи, тако да је Станислава имала и додатни разлог да у својој кући, поред четворо унучади, негује и Мелвија који је пријављен као српско дете, избеглица из Босне под именом Михаило Купчевић. Тако је Мелви Албахари и дочекао крај рата у породици Бојовић у Доњој Трепчи. После ослобођења у Сарајево га одводи стриц Морис Албахари.⁷⁰

Рат је у окупираном Чачку преживела и Ида Фишер. Она се крила код неколико чачанских породица (Микана и Драгана Бајића, Чедине Коковић, породице Милановић) које су јој изнајмљивале собе. Иди је помоћ пружало пуно људи, па и Милена Попић запослена у картотеци полиције у Чачку, дајући јој објаве за путовања. Због тога је Милени претила велика казна, јер су Немци контролисали кретање Иде Фишер. По сећању Чачана, пред крај рата Иду је одвео један полицијски агент, а она је после ослобођења тврдила да је крај окупације сачекала у једном манастиру Српске православне цркве код Краљева.⁷¹ Помоћ Иди Фишер пружао је Јосиф Сафнер, тумач у немачкој команди у Чачку. Сафнер је касније одведен у логор на Бањици, а после рата осуђен је на смрт као сарадник окупатора под оптужбом да је кривац за

⁶⁸ Миле Мојсиловић, „Жути знак смрти“, Чачански глас, 23. август 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Растанак без повратка“, Чачански глас, 30. август 1990, 2; Лубомир Марковић, „Књижевни часописи у Чачку: 'Освит'", Глас библиотеке 4 (Чачак, 1991), 35-37; Изјава Анице Чековић (девојачки Ешкенази) и Ленке Василић (девојачки Ешкенази), дата аутору текста 8. маја 2015. године.

⁶⁹ Миле Мојсиловић, „Смрт уочи слободе“, Чачански глас, 13. септембар 1990, 2.

⁷⁰ Миле Мојсиловић, „Под заштитом српских пријатеља“, Чачански глас, 20. септембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Сузе малог Мелвија“, Чачански глас, 27. септембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Велико срце за малог Мишу“, Чачански глас, 12. октобар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Једна рана никад неће зарастати“, Чачански глас, 19. октобар 1990, 2.

⁷¹ НМЧ, ППП, К-2, бр. 3058/43; Миле Мојсиловић, „Спасоносна монашка риза“, Чачански глас, 26. октобар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Спасење у монашкој ризи“, Чачански глас, 2. новембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Дошао је полицијски агент“, Чачански глас, 9. новембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Помоћ беспомоћних“, Чачански глас, 1. јануар 1991, 2

стрељања становника Чачка и околине у ВТЗ-у. Ида Фишер је на суду сведочила како је Сафнер њој, као и Ани Хиршфелд и Злати Фингерхуд, редовно јављао када су Немци тражили Јевреје у Чачку.⁷²

Полиција у Чачку је имала картотеку за праћење Јевреја у граду. Према званичним подацима Ида Фишер, Ана Хиршфелд и Аранка Фингерхуд биле су римо-католичке вере. Ида Фишер и Ана Хиршфелд изричито су тврдиле да оне, нити било код од њихових предака по очевом и мајчином пореклу нису Јевреји. Међутим, полиција је сумњала у такве исказе, сматрајући да су ове жене Јеврејке, као и њихови мужеви, избегли из Чачка после поновне окупације града крајем 1941. године. То је и био разлог да се ове три жене 2. фебруара 1943. ухапсе и предају Одељењу специјалне полиције у Београду.⁷³ Није позната даља судбина Ане Хиршфелд као и Аранке Фингерхуд, нити време када је Аранка дошла у Чачак, јер је нема у списковима Јевреја из 1941. године.

Немци су помно пратили сва лица за које се сумњало да су Јевреји, па су и из картотека Недићеве полиције у Чачку узимали персонална досијеа. Тако је немачка обавештајна служба преузела и досије машинисте Игора Голдберга.⁷⁴ Није позната његова даља судбина, као ни то да ли је уопште био Јеврејин.

Окупацију је у Чачку успела да преживи и Елизабета Рубинштајн чијег су супруга Беду Немци стрељали у ВТЗ-у. Њихов двогодишњи син Александар умро је почетком 1942, а ћерка Штефанија преживела је рат. Елизабета Рубин-

штајн била је пријављена полицији као особа римокатоличке вере, рођена у Добоју 1914. од оца Ђура и мајке Марије (девојачки Рајан). Према подацима из полиције у Чачку Елизабета је у децембру 1943. живела у улици Војводе Степе бр. 29. и имала је станаре. Према усменим сведочанствима, Елизабету и Штефанију је током окупације сакривао чачански јорганица Миодраг Тодоровић. После завршетка рата Елизабета се и удала за Миодрага са којим је добила два сина. Ђерка Штефанија отишла је у Беч, где је засновала породицу.⁷⁵

Рат је у Чачку преживела и Видосава Вида Стефановић (девојачки Карио). Она је пре рата била лекар у Босни, да би се пред почетак рата са мужем Будимиром (правником, шефом кабинета бана Врбаске бановине) вратила у Чачак код свекра Ивка са двоје деце (близанци Дејан и Љиљана рођени 1939. године). Будимир Стефановић је после повратка у Чачак добио посао у Општини, а током окупације радио је у државној администрацији у Краљеву и Крагујевцу. Нестао је 1943. године. Највећи део породице Карио није преживео рат. Страдали су у терору усташа и Немаца. Током целе окупације породица Ивковић крила је у својој кући у Чачку Видосаву, Дејана и Љиљану. Колаборационистичка власт имала је податке како је Вида већ 1941. отпутовала за Ужице.⁷⁶ На сву срећу домаћа квислиншка управа никада није уврстила Видину децу Дејана и Љиљану Стефановић у списак Јевреја у граду. Да ли је тај гест била потпуна случајност или

⁷² МИАЧ, Војни суд, К-1, бр. 43/45; Логор Бањица 1941-1944. : заточеници са подручја Чачка и Лучана, 107.

⁷³ НМЧ, ПГП, К-2, бр. 7620, 83/1, 84/1.

⁷⁴ НМЧ, ПГП, К-1, бр. 7620, 4/1.

⁷⁵ НМЧ, ПГП, К-1, бр. 80а; Миле Мојсиловић, „Синчић је скапао без оца и од глади”, Чачански глас, 6. децембар 1990, 2; Миле Мојсиловић, „Три хумке за три цвета”, Чачански глас, 14. децембар 1990, 2.

⁷⁶ Миле Мојсиловић, „Последња из крила Кариевих”, Чачански глас, 21. децембар 1990, 2; Изјава Дејана Стефановића дата аутору текста у Чачку 28. априла 2015. године.

смишљена стратегија њиховог оца Будимира или неког његовог познаника, још није утврђено.

Током окупације у Рошцима и околним селима крила се и Јелена Чвркић (девојачки Ешкенази), коју су као Јеврејку гонили Немци. Јелена је била професор, пре рата је радила у гимназијама у Београду и Горњем Милановцу, и била је у родбинским односима са породицом Ешкенази из Чачка. Њеног мужа Војка, предратног министра, убили су равногорци (ЈВуО) генерала Михаиловића 1942. због међусобних размирица и оптужбе да је Чвркић 19. августа 1941. покушао атентат на Михаиловића. Равногорци нису прогнали Јелену Чвркић која им се обраћала и за помоћ.⁷⁷ Нешто даље од Каблара, на планини Субјел код Косјерића, у фамилији свога мужа Сретена Марића, током највећег дела окупације крила се и Јелена Стефановић Марић (девојачки Шварц). Цело село је знало да је Јеврејка, као и Недићева власт у Косјерићу. Знали су то и равногорци, а поједини локални команданти упућивали су јој и претње (Филип Ајдацић), које су по њеном мишљењу потицале из обичног крволоштва.⁷⁸ Постоје примери када су Михаиловићеви војници убијали Јевреје, али као припаднике

партизанског покрета. Тако су крајем новембра 1941. четници стрелили и Лоти Ејдус међу 17 партизанских болничарки и лекара заробљених између Мионице и Горњег Милановца.⁷⁹

Када је у питању сам Дража Михаиловић његов лични лекар 1941. био је Јеврејин Тибор Голдвајн, а у Штабу на Равној гори главни кувар био је Бењамин Самоковлија, који је касније прешао у партизане. Главни организатор Михаиловићеве радио-службе током целог рата био је Јеврејин, инжењер Јосиф Шлезингер.⁸⁰ Једна Јеврејка лекарка радила је у оквиру организације ЈВуО на терену Драгачева крајем 1942. године, често долазећи у сукобе са равногорским командантом Дачом Симовићем и сељацима, уз обострану нетрпељивост.⁸¹ Већ у лето 1941. Михаиловић је предложио „Јеврејима богаташима” да побегну у шуму како би избегли уништење, о чему су људи око Михаиловића имали поуздане информације. Међутим, према сачуваним сведочанствима, позив није прихваћен из убеђења да им окупатор неће наудити и уз образложење да „немају новца”.⁸²

Мали број Јевреја прикључио се ЈВуО. Лекарка Емилија Стојановић, Српкиња по националности, добила је пре рата сина Тугомира у неформалној брачној вези са Јеврејином Иваном Брукнером, који је окупацију провео у немачком заробљеничком логору. Емилија је као лекар мобилисана у равногорске снаге. Сина Тугомира 1942. године из Бео-

⁷⁷ МИАЧ, Лични фонд Војка Чвркића, К-1, 6,6; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затлањена прошлост: историја равнојораца чачанског краја. књ. 1, У илмену усјанка: рајна 1941. јодина* (Чачак: Народни музеј: Међуопштински историјски архив; Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја; Краљево: Народни музеј, 2002), 148-152; Исти, *Затлањена прошлост: историја равнојораца чачанског краја. књ. 2, Слеја мржња и крвава осветља: окупиација и ирањански рај, 1942-1943. јодине* (Чачак: Међуопштински историјски архив; Народни музеј; Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја; Краљево: Народни музеј, 2003), 145-148; Милија Пантелић, Радован М. Маринковић, „Писмо Јелене Чвркић мајору Палошевићу”, *Изворник, ирања Међуопштинској историјској архиви* 13 (Чачак, 1997), 110-117; Изјава Анице Чековић (девојачки Ешкенази) и Ленке Василић (девојачки Ешкенази), дата аутору текста 8. маја 2015. године.

⁷⁸ Јаша Алмули, *Остали су живи*, 137-151.

⁷⁹ Јаша Алмули, *Стрдање и спасавање српских Јевреја*, 308.

⁸⁰ Звонимир Вучковић, *Сећања из рајна* (Крагујевац: Погледи, 2001), 90; Јаша Алмули, *Стрдање и спасавање српских Јевреја*, 356-358.

⁸¹ МИАЧ, Архив Војноисторијског истинута у Београду, преписи докумената, К-1, Ф-III, рег. бр. 26.

⁸² Павле Мешковић, „На Равној Гори”, у: *Књига о Дражи, свеска прва*, ур. Радоје Л. Кнежевић (Виндзор, Канада: Српска народна одбрана, 1956), 58.

града доводи у Ужичку Пожегу. Дечак се најпре скривао у околним селима (Глумчу, Горобиљу, Милићевом селу). Због честих борби ЈВуО и бугарских трупа, Тугомира су са равногорском болничком четом преселили у село Дружетиће у породицу Арсенијевић, где је сачекао крај рата. Три члана породице Арсенијевић (Љубивоје, Миљка и Миље) добила су 2000. године признање „Праведника међу народима”. Тугомир је после рата живео код оца, а мајка се замонашила и боравила у манастиру Раваница. Умрла је код сина у Београду.⁸³

У селу Бершићи код породице Драгутина Стоковића током рата крила се јеврејска девојчица Рени Реница Дајч којој су њени добротвори у локалној цркви набавили крштеницу на име Ружице Рушке Стоковић. Сви су знали да је реч о јеврејској девојчици, али су је ипак крили. Њени родитељи и сестра нису имали ту срећу. Александар и Матилда (девојачки Леви) Дајч дошли су у Бершиће са својим ћеркама Рени (око пет година) и Елвиром (око две године) већ 1941. године. Најпре су били код свог пријатеља Мике Савића, али су касније морали да потраже сигурније склониште у удаљенијој кући Драгутина и Ружице Стоковића. Неко је 1942. проказао јеврејску породицу и војници Недићеве окупационе владе дошли су у пролеће исте године да их одведу. На инсистирање сеоског кмета Милојка Солујића војници су оставили једно дете. По другој верзији он је само потврдио да је цела породица на окупу, док је малу Рену пре тога на брзину сакрила Миља Стоковић. Александар, Матилда и Елви-

ра Дајч стрељани су 14. априла 1942. на Бањици.⁸⁴ Драгутин и Живка Стоковић, као и њихова ћерка Радимила (удата Васовић), добила су 1996. признање „Праведника међу народима”.⁸⁵

У селу Доња Црнућа рат је преживео Јеврејин Данијел Семниц. Његовог оца Алберта, банкарског чиновника, Немци су већ 1941. убили у Београду. Данијел је сачувао живот захваљујући залагању двојице његових зетова Срба за које су биле удате његове рођене сестре. Најпре је дошао у Крагујевац у породицу Владана Јанковића, а затим у Доњу Црнућу у породицу Андрије Пантелића. Убрзо је прешао у породицу Радована и Росе Ђоновић у истом селу. Они су му набавили лажну легитимацију на име Данила Симића, српског избеглице из Босне. Тако је Данијел Семниц у Доњој Црнући сачекао крај рата.⁸⁶ Радован и Роса Ђоновић добила су 1983. признање „Праведника међу народима”.⁸⁷

На планини Рудник, у истоименој варошици, као и околним селима, током рата крила су се јеврејска породица апотекара Давида Берахе и његове супруге Винке. Најпре су се крили у кући Адама Томовића у селу Заграђе. Убрзо су одлучили да на три стране пошаљу своју децу. Адам је са супругом и најмлађом ћерком Зитом често мењао скровиште, а у њихом скривању учествовало је више од 10 породица. Иначе Давид Бераха био је активан члан ЈВуО, са чином санитетског

⁸³ *Mi smo preživeli... : Jevreji o holokaustu 5* (Београд : Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Србије, 2009), 325-335; Јаша Алмули, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, 360; Изјава Милутина Арсенијевића из Дружетића дата аутору текста у Чачку 10. марта 2015. године.

⁸⁴ Јаша Алмули, „Одвели родитеље, остала девојчица”, *Политика* (13. мај 1989), 21; Исти, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, 219-228.

⁸⁵ <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp> (приступљено 30. 3. 2015).

⁸⁶ Јаша Алмули, „Ланац спасења за Данијела Семница”, *Политика* (4. мај 1989), 15; Исти, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, 129-131.

⁸⁷ <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp> (приступљено 30. 3. 2015).

поручника у оквиру Таковске пригаде Првог равногорског корпуса. Берахина ћерка Мими отишла је са Тихомиром Чолићем у Аранђеловац (присталицом партизана) где је добила нови идентитет (Милица Петровић), под којим су је уписали у школу. Крила се у селу Липовац код породице Алексе Топаловића. Винка Бераха крила се код Светолика Ђоковића у селу Мајдан. Изи Бераха је добио идентитет Јовице Јовановића и рат је провео кријући се код Милунке Маринковић из Горње Црнуће. Затим су га пребацили у село Заграђе у породицу Данице Стефановић, потом је прешао у породицу Светла Павловића у село Липовац, а одатле у Велереч у фамилију Тодоровића, да би се поново вратио код Светла Павловића. Није ишао у школу иако је имао више од 10 година.⁸⁸

Апотекар Давид Бераха био је војни лекар четника генерала Михаиловића (ЈВУО) на Руднику, тако да је у сакривању његове породице учествовала и равногорска организација на овом подручју. Почетком 1945. Давид Бераха је стицајем околности код Јарменовача помогао рањеним четницима у бекству пред новим властима. Због тог поступка осуђен је на 15 година робије, конфискована му је имовина, али је после петиције 800 становника села из околине Рудника из затвора пуштен после две године. Давид Бераха је до краја живота (1975) био ројалиста и традиционални српски патриота. Није волео комунизам.⁸⁹ Нико

из ланца појединаца и породица које су чувале Бераху и његову породицу није добио признање „Праведника међу народима”.

Током окупације у Гучи се крио Радован Ботић са супругом Адом (девојачки Кремер). У Гучу су крајем 1941. пребацили и Адиног оца Александра и сесту Јулију. У Чачку им је у сакривању помогао ветеринар Радиша Вељовић. Ботићи и Кремерови живели су у Гучи, народ их није издао, иако је окупација била тешка. Радован Ботић радио је као ветеринар, а цела породица преводила је сељацима са немачког и обратно разна службена документа. Радован је био присталица партизана, па је чак успевао и да контролише извештаје локалног среског начелника и да преправља извештаје које је слао властима у Окружно начелство у Краљеву и централној управи у Београду. Тако је успео и да присили да срески начелник Милошевић поништи свој извештај о присуству Јевреја у Гучи. Радован Ботић је крај рата дочекао као мајор НОВЈ, а 1989. проглашен је за „Праведника међу народима”.⁹⁰

Представници Недићеве квислиншке власти у највећем броју случајева слепо су спроводили нацистичка наређења, укључујући и хапшење Јевреја. Ипак, и међу њима је било изузетака, посебно у унутрашњости Србије, изван контроле виших власти и Немаца. Тако је у пролеће 1942. извесни Зрнић, официр Недићеве СДС у Ивањици, упозорио инжењера Аврама Данона, бившег управника рудника антимона у Лиси (иначе ожењеног Српкињом Ружицом Дамјановић) да је добио наређење да његову породицу, као и фамилију која је Данону дошла из

⁸⁸ ЈИМ, К-22-76-1/17-18, рег. бр. 3335; Јаша Алмули, *Сипрадање и сјасавање српских Јевреја*, 358-360.

⁸⁹ МИАЧ, Војни суд, К-9, 11/46; МИАЧ, Окружни народни одбор Чачак, књига Привремена евиденција конфисковане имовине у округу, XIV/5; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Зајамњена историја* 2, 335, 339; Јаша Алмули, *Сипрадање и сјасавање српских Јевреја*, 259-360; Isti, „Spog oko Nedića. Promašena kritika”, *Jevrejski pregled* (maj 2011), 8-9.

⁹⁰ Milan Fogel, Milan Ristović, Milan Koljanin, *n. d.*, 179-182.

Сарајева (власници рудника, такође Данонови), ухапси и доведе у Ужице. Аврам и Ружица Данон, као и пет придошлих Јевреја, живели су пре тога годину дана у Ивањици без узнемиравања. Ивањичани их нису издали, а власт их је чак и штитила. Зрнић је наредбу о спровођењу Јевреја у Ужице намерно задржао недељу дана, што је омогућило Данону да избегне са својом породицом. Полицијски писар Јованчић набавио им је лажне исправе на српска имена (Аврам Данон постао је Александар Крашић), а свештеник Драгољуб Милановић предао их је позваним водичима који су их спровели до Црне Горе и италијанске окупационе зоне. Убрзо су стигли у Херцег Нови, а затим су отишли у Сплит, где су сачекали крај рата.⁹¹ Иначе Аврам Данон је 1941. сарађивао са партизанима у ивањичком крају.⁹² Особе које су учествовале у спасавању Данонових нису добиле медаљу „Праведника међу народима”.

Јевреји, колаборационисти и „праведници”

Страдање и спасавање Јевреја из Чачка и околине није различито у односу на друге крајеве у Србији током Другог светског рата. Локалне власти извршавале су вољу окупатора, брзо пописујући све Јевреја у граду, без посебног отпора и одлагања строгих немачких наређења. У удаљенијим местима, као што је била Ивањица, где притисак окупације није био тако велики, домаћа власт је могла да

заобилази или одлаже мере пописивања и хапшења Јевреја. Када су у питању Јеврејке, домаћа квислиншка власт често је интервенисала приказујући их као особе нејеврејског порекла, што је у Чачку изазивало сумњу Немаца и ревноснијих припадника колаборационистичког државног апарата. Велику улогу у спречавању потпуног уништења малобројне јеврејске заједнице у Чачку имао је масовни устанак партизана и четника и брзо ослобађање града 1941. године, као и снажни антифашистички покрет отпора равногорске и партизанске организације у окупираној Србији до краја рата.

Заправо, од 34 Јевреја који су у лето 1941. били у Чачку њих једанаест је стрељано, троје је погинуло у борби у партизанским јединицама, један дечак је умро услед последица окупације, десеторо је нестало, а десеторо је преживело рат. Може се рећи да је 15 лица сигурно изгубило живот, док се за њих десет још није утврдила тачна судбина (породице Кон, Милетић, Густав Штајниц, Ана Хиршфелд, Алберт Августо). Ако би се међу сигурно усмрћене укључили и Алмозлини (четворо погинулих), погибија двоје Јевреја на крају рата (Јосип Брајнер и Бранко Абафи), може се рећи да је укупно 21 особа јеврејског порекла из Чачка изгубили живот у Другом светском рату или су то била лица која су погинула у Чачку и околини иако нису из чачанског краја. Ратна драма сигурно је у овај крај Србије довела и многе особе за које данас немамо пуно података, као што је Ана Чукулић (девојачки Анаф), а за које постоје подаци да су били у Чачку током рата и да су изгубили живот. Са великом сигурношћу може се рећи да су то Анафи који су се из Београда 1941. преселили у Пожегу. Није познато ни шта се десило са Иго-

⁹¹ Милан Ристовић, *У појизи за ујочицим : југословенски Јевреји у деценији од Холокауста 1941-1945*, 74; Јаша Алмули, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, 287-288.

⁹² Стеван Игњић, Јован Радовановић, Властимир Луковић, Лубомир Марковић, Милан Бујошевић, *Ивањица : хроника моравичког краја* (Београд : Републички одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата Србије : Четврти јул ; Ивањица : Општински одбор СУБНОР, 1972), 345.

ром Голдбергом и Аранком Фингерхуа, као ни да ли је Франц Соломон (стрелян на Бањици 1943) био Јеврејин. Све ове особе нису урачунате у списак људи који су изгубили живот или су нестали. У списак Јевреја унета је супруга покрштеног Јеврејина Бранка Милетића, иако је била Српкиња, али за коју је 1941. намењена жута трака.

Захваљујући људима из Чачка и околине многи Јевреји сачували су живот. У самом Чачку 10 Јевреја успело је уз помоћ Срба избегне ликвидацију и дочека крај рата, као и још најмање 20 особа из ширег подручја чачанског краја - укупно 30 лица свих узраста. То су Мелви Албахари, Вида, Дејан и Љиљана Стефановић, Елизабета и Штефанија Рубинштајн, Ида Фишер (крили су се у Чачку и околини). Симо Ешкенази из Чачка преживео је рат као војни заробљеник у Немачкој, а Јелисавета Кара-Николић (девојачки Ешкенази), и њен син Зоран у Нишу. Други Јевреји сачували су живот кријући се у околним селима и варошицама: Јелена Чвркић (девојачки Ешкенази) - село Рошци, Тугомир Брукнер (село Дружетићи), Рени Дајч (село Бершићи), Данијел Семниц (село Доња Црнућа), Давид, Винка, Мими, Зита и Изи Бераха (села на планини Рудник), Александар, Ада и Јулија Кремер (Гуча), Аврам, Ружица и још пет припадника фамилије Данон (Ивањица) и Јелена Стефановић Марић (девојачки Шварц) - Субјел између Чачка и Косјерића. Међу овим Јеврејима десет је из Чачка, једно лице из најближе околине града, а остали су у чачански крај дошли из других делова Србије, односно Југославије. Као и сви други спискови и овај је непрецизан, а нека нова истраживања исправиће податке до којих смо до сада дошли. У спискове су унете и особе

које и нису биле Јевреји, али су их Немци и домаћа окупациона управа тако доживљавали и заједно са Јеврејима пописивали и дискриминисали.

Укупно девет особа из чачанског краја добило је медаљу „Праведника међу народима“. Из села Дружетића Љубивоје, Вујка и Миље Арсенијевић (2000), из Бершића Драгутин и Живка Стоковић и Радмила Васовић (1996), а из Доње Црнуће Радован и Роса Ђоновић (1983) и Радован Ботић (1989) који није из чачанског краја, али је у Гучи крио Јевреје. Најмање још тридесетак људи учествовало је у сакривању Јевреја, али стицајем околности нико од њих није и званично добио признање „Праведника међу народима“.

Када је у питању однос домаћег српског становништва према Јеврејима треба истаћи да су партизани у потпуности прихватили Јевреје у својим редовима, организујући низ акција ликвидација домаћих колаборациониста. Неколико Јевреја погинуло је заједно са партизанима из Чачка већ 1941. или у каснијим годинама рата. У тај списак укључена је и београдска породица Алмозлино, иако нису рођени Чачани, али међу које су дошли и доживели тужну судбину (четворо је изгубило живот у рату).

Четници генерала Михаиловића нису били антисемити, али у њиховим редовима није било много Јевреја. Постоје и примери убијања Јевреја, али искључиво као припадника супарничког партизанског покрета. Деловање група као што су били четници Боже Јаворца спада у категорију обичних разбојништава. Преживели Јевреји из редова ЈВуО поделили су судбину осталих равногораца и трпели су репресивне мере нове власти под кон-

тролом комуниста после 1945. године, као што сведочи пример Давида Берахе.

Када је у питању скривање Јевреја најактивније су биле породице са села, јер је изван града окупациони апарат био углавном слаб, ако се изузму повремене казнене експедиције. У сакривању и чувању Јевреја учествовале су партизанске, а још више равногорске породице. То није изненађење, јер је равногорска организација у широј околини Чачка имала снажно упориште. Малобројни Јевреји, пре свих деца, живот су сачували само за-

хваљујући племенитости њихових спасилаца Срба, одлучности сеоских заједница да не прокажу Јевреја и ослонцу на равногорску и партизанску организацију отпора Немцима. Многи су добили медаљу „Праведници међу народима”, многи и нису, али број људи укључених у спасавање Јевреја на најбољи начин говори о активном супротстављању антисемитизму и преовлађујућем антифашистичком карактеру српског народа у Другом светском рату и самог погођеног суровом немачком окупацијом.

ПРИЛОГ: Списак Јевреја у Чачку из јула 1941. године

Списак

Јевреја настањених на територији Градског Поглаварства у Чачку, а рођених на територији бивше Краљевине Југославије.

Редни број	Име и презиме	Место рођења	Да ли је дошао у Југославију у последњих 10 год	Јевреји, који су у последњих 10 год дошли у нашу земљу, одакле су дошли, чији су држављани до тада били и да ли су примили наше поданство
1.	Нафтали Ешкенази	Београд	није	није
2.	Лена Ешкенази	Пожаревац	није	није
3.	Симо Ешкенази	Београд	није	није
4.	Бела Рубинштајн	Вишеград	није	није
5.	Елизабета Рубинштајн	Добој	није	није
6.	Александар Рубинштајн	Чачак	није	није
7.	Штефанија Рубинштајн	Чачак	није	није
8.	Тодор Хирт	Чачак	није	није
9.	Михајло Вилхелм	Апатин	није	није
10.	Јаков Албахари	Тешањ	Отсељен за Сарајево	
11.	Фина Албахари	Беч	Отсељен за Сарајево	
12.	Михајло Албахари	Сарајево	- II -	- II -
13.	Лили Шајер	Сл. Брод	није	није
14.	Мирко Шајер	Сл. Брод	није	није
15.	Павле Кон	Панчево		отсељен за Панчево
16.	Олга Кон	Сл. Брод		отсељен за Панчево
17.	Жена Олга [понављање података]	Слав. Брод	није	отсељен за Панчево није
18.	Густав Штајниц	Осек	- II -	- II -
19.	Бела Хиршфелд	Брчко	- II -	Ради за немачку команду. Дошао у Чачак пре рата
20.	жена Ана - II -	Зеница	- II -	- II -
21.	син Карло - II -	Беч	- II -	- II -
22.	Бранко Милетић	Денга Вршац	- II -	Чин. на железн. у Чачку, пензионисан, покрштен пре 18 год.
23.	Жена Наталија - II - рођ. Поповић	Трбиње	- II -	Српкиња, православне вере
24.	Син Милан - II -	Сарајево	- II -	- II -
25.	кћи Соња - II -	- II -	- II -	инж. у Дир. шума Пре 6. IV 1941
26.	инг Сигфрид Фишер	Сарајево	- II -	инж. у Дир. шума пре 6. IV 1941
27.	жена Ида - II -	Зеница	- II -	- II -
28.	Др Стеван Бер	Петровград	- II -	- II -
29.	Вида Стефановић рођ. Карио	Лесковац	- II -	отпутовала за Ужице
30.	Јелисавета Кара-Николић рођ. Ешкенази	Прељина Прокунје	- II -	пре 6. IV 1941
31.	Зоран - II -	Чачак	Није	пре 6. IV 1941

[У списак нису унети Давид Нафтали, стрељан 20. јула 1941. у Чачку, Алберт А(у) вгусто чија судбина није позната нити је сигурно да је уопште био Јеврејин, као и Дејан и Љиљана Стефановић, чија је мајка Видосава Вида Стефановић, девојачки Карио, била Јеврејка и унета је у списак под редним бројем 29]

[МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41]

Извори:

Необјављени извори:

1. Архива Јеврејског историјског музеја у Београду, досијеи страдалих Јевреја
2. Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), фонд Градског поглаварства Чачак (1934-1944)
3. МИАЧ, Архив Војноисторијског истинута у Београду, преписи докумената, Четничка архива
4. МИАЧ, Војни суд
5. МИАЧ, Лични фонд Војка Чвркића
6. МИАЧ, Окружни народни одбор Чачак
7. Народни музеј Чачак (НМЧ), Архива Претстојништва градске полиције у Чачку 1941-1944.
8. НМЧ, збрика микрофилмова

Објављени извори:

1. Давидовић Горан, Тимотијевић Милош, *Освештавање истине : документи за политичку и војну историју Чачка. књ. 1, 1938-1941* (Чачак : Народни музеј : Историјски архив; Краљево : Народни музеј, 2006)
2. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Srbiji 1941. tom I, knj. 1* (Beograd : Vojnoistorijski institut, 1949)
3. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knj. 1. Dokumenta nemačkog Rajha 1941.* (Beograd : Vojnoistorijski institut, 1973)
4. Пантелић Милија, Маринковић Радован М., „Писмо Јелене Чвркић мајору Палашевићу“, *Изворник, грађа Међуопштинској историјској архива* 13 (Чачак, 1997), 110-117.
5. Интернет базе података музеја Јад Вашем о „Праведницима међу народима“: <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp>

Штампа:

1. *Политика*, 1989.
2. *Чачански глас*, 1990-1991.

Литература:

1. Almulji Jaša, *Živi i mrtvi : razgovori sa Jevrejima* (Beograd : S. Mašić, 2002)
2. Алмули Јаша, *Остали су живи* (Београд : Завод за уџбенике, 2013)
3. Almulji Jaša, „Spog oko Nedića. Promašena kritika“, *Jevrejski pregled* (maj 2011), str. 8-9.
4. Алмули Јаша, *Страдање и спасавање српских Јевреја* (Београд : Завод за уџбенике, 2010)
5. Баковић Никола, „Сећање на 1918. Комеморативне праксе везане за пробој Солунског фронта у чачанској општини 1918-2008.“, *Зборник радова Народној музеја XLIII* (Чачак, 2013), 105-126.
6. Bauer Yehuda, *Rethinking the Holocaust* (New Haven-London : Yale University Press, 2001)
7. Бауер Јехуда, „Да ли је Холокауст објашњив?“, у: *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*, ур. Јован Мирковић (Београд : Музеј жртава геноцида, 2008), 125-167,
8. Benc Vofgang, *Holokaust* (Beograd : Alters, 2012)
9. Božović Branislav, „Specijalna policija i stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944.“, *Zbornik. Jevrejski istorijski muzej* 8 (Beograd, 2003), 77-173.
10. Божовић Бранислав, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944 : 2. измењено и допуњено издање* (Београд : Музеј жртава геноцида, 2012)
11. *Великая отечественная война 1941-1945 годов, том первый. Основные события войны*, ред. В.А. Золотарев (Москва : Военно издательство, 2011)

12. Vistrič Robert S., *Hitler i holokaust* (Београд : Alexandria Press, Београд, 2004) : Четврти јул; Ивањица : Општински одбор СУБНОР, 1972)
13. Вучковић Звонимир, *Сећања из рајна* (Крагујевац : Погледи, 2001)
14. Goldstein Ivo, Hutinesc Goran, „Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća – motivi, metode i odjeci”, *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije : zbornik radova*, ur. Vera Katz (Sarajevo : Institut za istoriju, 2007, 197-209.
15. Давидовић Горан, Тимотијевић Милош, *Запамћена прошлост : историја равнојораца чачанског краја. књ. 1, У пламену усиланка : рајна 1941. година* (Чачак : Народни музеј : Међуопштински историјски архив; Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја ; Краљево : Народни музеј, 2002)
16. Давидовић Горан, Тимотијевић Милош, *Запамћена прошлост : историја равнојораца чачанског краја. књ. 2, Слепа мржња и крвава освета : окупијација и трајански рај, 1942-1943. године* (Чачак : Међуопштински историјски архив : Народни музеј ; Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја; Краљево : Народни музеј, 2003)
17. Dawidowicz Lucy S., *The Holocaust and the Historians* (Harvard : Harvard University Press, 1983)
18. Dejvis Norman, *Evropa : jedna istorija* (Novi Sad : Vega media, 2005)
19. *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. T. 2, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, pr. Miodrag Zečević i Jovan P. Popović (Београд : Архив Југославије : Printer komerc, 1998)
20. *Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (Београд). Саопштења бр. 7-33 о злочинима окупатора и њихових помагача* (Београд : Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 1945) Екмечић Милорад, *Дијалоги прошлости и садашњости : зборник радова* (Београд : Службени лист СРЈ, 2002)
21. Зундхаузен Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века* (Београд: Слио, 2008)
22. Игњић Стеван, Радовановић Јован, Луковић Властимир, Марковић Љубомир, Бујошевић Милан, *Ивањица : хроника моравичког краја* (Београд : Републички одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата Србије : Четврти јул; Ивањица : Општински одбор СУБНОР, 1972)
23. Koljanin Milan, „’Rasna revolucija’ na evropskom jugoistoku 1920-1941”, *Istorija 20. veka*, 2 (Београд, 2007), 59-74.
24. Koljanin Milan, „Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942. godine”, *Istorija 20. veka* 1 (Београд, 2003), 83-118.
25. Koljanin Milan, „Holokaust u Jugoslaviji (1941-1944)”, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1-2 (Београд, 1996), 111-122.
26. Koljanin Milan, „Srbija u nemačkom „novom retku” 1941-1942”, *Istorija 20. veka* 1 (Београд, 2011), 65-86.
27. Кољанин Милан, „Истраживање холокауста у Југославији”, у: *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*, ур. Јован Мирковић (Београд : Музеј жртава геноцида, 2008), 270-272.
28. Кољанин Милан, *Јевреји и антијеврејизам у Краљевини Југославији 1918-1941* (Београд : Институт за савремену историју, 2008)
29. Кољанин Милан, „Филмска пропаганда - увод у Холокауст”, *Годишњак за друштвену историју* 1 (Београд, 2000), 35-51.
30. Кон Норман, *Позив на јеноцид. Мит о светској завери Јевреја и „Пројоголи сионских мудраца”* (Нови Сад : Матица српска, 1996)
31. Крсмановић Драган, „Југословенска војска у отаџбини и Јевреји : прилог за истраживање”, *Историјска баштина* 21 (Ужице, 2012), 175-187.
32. *Дојор Бањица 1941-1944. : зајоченици са јодручја Чачка и Лучана*, прир. Евица Мицковић, Горан Давидовић (Чачак : Међуопштински историјски архив; Београд : Историјски архив, 2011)
33. Mazover Mark, *Mračni kontinent : Evropa u dvadesetom veku* (Београд : Arhipelag, 2011)
34. Manošek Valter, *Holokaust u Srbiji : vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942* (Београд : Službeni list SRJ : Draslar partner, 2007)
35. Маринковић Радован М., Протић Томислав, Радовановић Јован, *Драичево : слободарски и револуционарни развој* (Чачак : Чачански глас; Лучани : Општински одбор СУБНОР-а, 1981)

36. Марковић Љубомир, „Књижевни часописи у Чачку : 'Освиг', *Глас библиотеке* 4 (Чачак, 1991), 35-37.
37. Мешковић Павле, „На Равној Гори”, у: *Књига о Дражи, свеска прва*, ур. Радоје Л. Кнежевић (Виндзор, Канада: Српска народна одбрана, 1956), 53-64.
38. Милићевић Наташа, „Грађански орман за књиге’ : културно наслеђе и обликовање новог идентитета српског друштва 1944-1950.”, *Токви историје* 3 (Београд, 2006), 122-140.
39. *Mi smo preživeli...: Jevreji o holokaustu* (Београд : Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Југославије, 2001)
40. *Mi smo preživeli... : Jevreji o holokaustu 2* (Београд : Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Југославије, 2003)
41. *Mi smo preživeli... : Jevreji o holokaustu 3* (Београд : Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Србије и Црне Горе, 2005)
42. *Mi smo preživeli... : Jevreji o holokaustu 5* (Београд : Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Србије, 2009)
43. Milosavljević Olivera, *Potisnuta istina : kolaboracija u Srbiji 1941-1944* (Београд : Helsinški odbor за људска права у Србији, 2006)
44. Митровић Андреј, *Фашизам и нацизам* (Београд : Удружење за друштвену историју : Чигоја штампа, 2009)
45. Митровић Момчило, Тимофејев Алексеј, Петаковић Јелена, *Холокауст у Србији : Holocaust in Serbia 1941-1944* (Београд : Музеј историје Југославије : Институт за новију историју Србије, 2012)
46. Mos Džordž L., *Istorija rasizma u Evropi* (Београд : Službeni glasnik, 2005)
47. Николић Коста, *Историја равногорској војсци 1-3* (Београд : Српска реч, 1999)
48. Николић Коста, *Страх и нада у Србији 1941-1944. године : свакодневни живот под окупацијом* (Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2002)
49. Пантелић Милојица, Маринковић Радован М., Никшић Владимир, *Чачански народноослободилачки партизански одред „Др. Драгиша Мишовић”* (Чачак : „Чачански глас”, 1982)
50. Petranović Branko, *Srbija u drugom svetskom ratu : 1939-1945* (Београд : Vojnoizdavački i novinski centar, 1992)
51. Ristović Milan D., *Nemački „novi poredak” i jugoistočna Evropa : 1940/41 - 1944/45 : planovi o budućnosti i praksa* (Београд : Vojnoizdavački i novinski centar, 1991)
52. Ристовић Милан, „Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941-1944”, у: *Израелско-српска научна размена у истраживању холокауста*, ур. Јован Мирковић (Београд : Музеј жртава геноцида, 2008), 169-250
53. Ристовић Милан, *У илустрацији за уједињеним : југословенски Јевреји у деценији од холокауста 1941.-1945* (Београд : Службени лист СРЈ, 1998)
54. Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945 : žrtve genocida i učesnici NOR* (Београд : Savez јеврејских општина Југославије, 1980).
55. Svirčević Miroslav, „О историји Срба - форме ревијонистичких трендова у свету 1990-их, поводом књиге Philip J. Cohen: Serbia's secret war: Propaganda and the deceit of history, Texas A & M University Press, 1996”, *Tokvi istorije*, 3 (Београд, 2010), 103-114.
56. Svirčević Miroslav, „Philip J. Cohen: Serbia's secret war: Propaganda and the deceit of history, Texas A&M University Press”, *Balkanica*, 42 (Београд, 2011), 222-233.
57. Стефановић Младен С., *Партизански видари : санистички чачанској, шаковској и драгачевској краја у НОР-у* (Чачак : М. С. Стефановић, 1973)
58. Тимотијевић Милош, „Дунули су вихорни ветрови’ : ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампи Жичке епархије пред Други светски рат”, *Наша прошлост* 8 (Краљево, 2007), 97-119.
59. Тимотијевић Милош, „Чачак под окупацијом 1941-1944. Привреда и друштво”, *Зборник радова Народној музеја ХХХ* (Чачак, 2000), 265-266.
60. Тодорић Гордана М., „Представљање Холокауста у српској књижевности”, *Књижевност и језик* 1-2 (Београд, 2012), 43-52.
61. Ђулибрк Јован, *Историографија холокауста у Југославији* (Београд : Православни богословски факултет Универзитета, Институт за тео-

- лошка истраживања : Факултет безбедности Универзитета, 2011)
62. Умељић Владимир, „Промена парадигме у немачкој историјској науци: у хрватској држави 1941-1945. није извршен геноцид над Србима? : (докторска дисертација Александра Корба, награђена највишом оценом на Хумболтовом универзитету у Берлину и све њене импликације)”, *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 141 (Нови Сад, 2012), 523-550.
63. Фридендер Сол, *Године истребљења. Нацистичка Немачка и Јевреји 1939-1945* (Београд, Завод за уџбенике, 2013)
64. Fogel Milan, Ristović Milan, Koljanin Milan, *Pravednici među narodima* (Београд : Јеврејска општина Zemun, 2012)
65. Hilberg Raul, *Zločinci, žrtve, posmatrači. Jevrejska katastrofa 1933-1945* (Београд : Samizdat B92, 2001)
66. Svetković Dragan, „Holokaust u Nezavisnoj državi Hrvatskoj – numeričko određenje”, *Istorija 20. veka*, 1 (Београд: 2011), 163-182.
67. Fišer Fric, *Savez elita : o kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj : 1871-1945. godine* Београд : Nolit, 1985)
68. Чалић Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд : Clio, 2013)
69. *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1944. Хронологија догађаја* (Чачак : Историјски архив Чачак, 1968)
70. *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве* (Чачак : Центар за културу Чачак, 1977)

Suffering and salvation of jews in Cacak and its vicinity 1941-1944

Holocaust represents unique event in modern history. Nazi plan for extinction of Jews had global proportions, so it included the territory of occupied and separated Yugoslavia in 1941, meaning Serbia, Cacak and its wider surrounding. Collaborators were carrying out the will of occupants and they made lists of Jews in Cacak very quickly, 34 persons in total, without resistance and delay of German strict orders. In more distant places like Ivanjica, where the pressure of occupation was not so strong, domestic quisling authority could avoid or postpone measures of listing and arresting of Jews. Domestic quisling authority often intervened when Jewish women were in question and presented them as persons of non Jewish origin. Out of 34 Jews who were listed in the summer of 1941 in Cacak, 11 of them were executed by firing squad, three of them were killed in the battles in partisan units, one boy died from the consequences of the occupation and ten persons survived the war. It can be said for sure

that 15 persons lost their lives, and that for nine of them truth has not been established yet. On the territory of Cacak region or within partisan units, or within Red Army, six more Jews lost their lives, but they were not from Cacak and they were not in the list of 34 persons who were in Cacak in 1941.

Thanks to people from Cacak and its vicinity, members of royalist anti fascist resistance movement of General Mihailovic as well as communist resistance movement 30 Jews preserved their lives. Nine persons from Cacak region got a medal "Righteous among peoples". Ljubivoje, Vujka and Milja Arsenijevic from the village Druzetici (2000), Dragutin and Zivka Stokovic, and Radmila Vasovic from the village Bersici (1996), Radovan and Rosa Djonovic (1983) and Radovan Botic (1989) from the village Donja Crnuca who was not from Cacak region but was hiding Jews in Guca. At least about thirty people used to hide Jews but due to some circumstances none of them was officially awarded with recognition "Righteous among peoples".

Miloš TIMOTIJEVIĆ, PhD

Le calvaire et le sauvetage des Juifs à Cacak et ses environs 1941-1944

L'holocauste représente un évènement unique dans l'histoire moderne. Le plan nazi d'extermination des Juifs fut à l'échelle mondiale, ainsi engloba-t-il après 1941 également l'espace de la Yougoslavie occupée et fragmentée, par conséquent de la Serbie, de Cacak et de ses vastes environs. Les collaborateurs exécutèrent les volontés des occupants et recensèrent vite tous les Juifs à Cacak, 34 personnes en tout, sans résistance particulière et sans délai aux ordres stricts des Allemands. Dans les endroits éloignés comme le fut Ivanjica, où la pression de l'occupation ne fut pas si grande, le pouvoir collaborateur du pays pouvait contourner ou remettre à plus tard les mesures de recensement ou d'arrestation des Juifs. Quand il s'agit des femmes, des Juives, le pouvoir collaborateur du pays intervenait souvent en les présentant comme des personnes d'origine non-juive.

Des 34 Juifs qui furent recensés en été 1941 à Cacak, onze d'entre eux furent fusillés, trois périrent au combat dans les unités de partisans, un garçon mourut par suite de conséquences de l'occupation, neuf disparurent et dix survécurent à la guerre. On peut dire assurément que 15

personnes périrent et que le destin exact pour neuf personnes ne fut pas encore déterminé. Sur l'emplacement de la région de Cacak, soit avec les unités de partisans de cette région ou dans le cadre de l'Armée rouge, succombèrent encore six Juifs, mais qui ne provinrent pas de Cacak et ne furent pas inscrits sur la liste des 34 Juifs qui furent dans la ville en 1941.

Grâce aux gens de Cacak et des alentours, aux membres du mouvement royaliste anti-fasciste de la Résistance du général Mihailovic, ainsi qu'au mouvement communiste des partisans de la Résistance, 30 Juifs en tout sauvèrent leur vie. Neuf personnes de la région de Cacak reçurent la médaille „Juste parmi les nations“. Du village de Druzetici – Ljubivoje, Vujka et Milje Arsenijevic (2000), de Bersici – Dragutin et Zivka Stokovic et Radmila Vasovic (1996), de Donja Crnuca – Radovan et Rosa Djonovic (1983) et Radovan Botic (1989) qui n'est pas de la région de Cacak, mais il cacha des Juifs à Guca. Une trentaine de personnes encore au moins participèrent à la dissimulation des Juifs mais, par concours de circonstances, aucun d'entre eux n'obtint également officiellement la distinction „Juste parmi les nations“.